

Industrijski gradovi i utopijski planovi u prvom dijelu dvadesetog stoljeća

Muhvić, Ivan Zvonimir

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:800889>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-04**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij sociologije i povijesti

Ivan Zvonimir Muhvić

**Industrijski gradovi i utopijski planovi u prvom dijelu dvadesetog
stoljeća**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Mateo Žanić

Osijek, 2024.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij sociologije i povijesti

Ivan Zvonimir Muhvić

**Industrijski gradovi i utopijski planovi u prvom dijelu dvadesetog
stoljeća**

Diplomski rad

Područje društvene znanosti, polje sociologije, grana posebne sociologije

Mentor: doc. dr. sc. Mateo Žanić

Osijek, 2024.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 13. studenog 2023.

Jovan Zvonimir Mubović, 0122229197

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Početak 19. stoljeća Industrijska revolucija ubrzava proces urbanizacije u Zapadnoj Europi, Njemačkoj i SAD-u. Do tada neviđeni rast urbanih sredina prouzrokovat će brojne probleme u mnogim zapadnoeuropskim, njemačkim i američkim urbanim sredinama, a glavni udar osjetit će prijestolnice – u prvom redu London i Pariz. Prenapučenost, siromaštvo, loši higijenski uvjeti, kriminal itd. prisilit će gradske vlasti na hitno traženje rješenja. U međuvremenu, nekadašnji srednjovjekovni gradovi razvijaju se u industrijske, a kako se radilo o potpuno novom obliku urbane sredine, bilo je potrebno pronaći originalan i praktičan urbani nacrt, koji bi zadovoljio potrebe brzorastućeg gradskog stanovništva. Cilj ovog rada je analizirati, sociološkim, povijesnim i filozofskim pristupom, urbane planove industrijskih gradova te u njima sadržane utopijske elemente. Na početku bit će predstavljen povijesni pregled razvoja grada, zakonodavnih akata te urbanizma kao profesije. U središnjem dijelu analizirat će se ideje Le Corbusiera, sir Ebenezera Howarda te poklonika njihovi ideja. Kratak pažnja bit će posvećena diktatorima – Staljinu i Hitleru – te njihovim vizijama idealnog grada. Prije zaključka, prezentirat će se utopijske ideje iz SAD-a, a navedena poglavlja vodit će nas do zaključka u kojemu će se potvrditi ili opovrgnuti hipoteze.

Ključne riječi: industrijski grad, urbana utopija, urbanizam

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Što je utopija i kako je povezana s razvojem grada	1
2. Povijest razvoja grada	4
2. 1. Prvi gradovi	5
2. 2. Antički gradovi i pojava ideje idealnog društva	6
2. 3. Srednjovjekovni gradovi.....	8
2. 4. Ranonovovjekovni gradovi.....	10
2. 5. Industrijska revolucija i pojava industrijskog grada	11
3. Urbano planiranje od 1800. godine	12
3. 1. Razvoj zakonodavnih akata	15
3. 2. Razvoj urbanizma na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće	17
3. 3. Utopijska rješenja 19. stoljeća	18
3. 3. 1. Rješenja Roberta Owena i Jamesa Buckinghama	18
3. 3. 2. Rješenja Charlesa François Marie Fouriera i Tonyja Graniera.....	19
3. 4. Osvrt na razvoj urbanizma u 19. stoljeću i prvim desetljećima 20. stoljeća	20
4. Sir Ebenezer Howard – Pokret vrtnih gradova.....	22
4. 1. František Lýdie Gahura	27
4. 2. Sir Patrick Geddes	28
4. 3. Osvrt na pokret vrtnih gradova	30
5. Diktatori i urbano planiranje.....	31
5. 1. Urbani planovi Adolfa Hitlera	32
5. 2. Urbane utopije u Sovjetskom Savezu s posebnim osvrtom na ideje Josifa Staljina	33
5. 3. Zaključna riječ – Diktatori kao urbanisti.....	35
6. Modernizam	36
6. 1. Neboderi u SAD-u.....	37

6. 1. 1. Uloga nebodera u utopijskoj misli Sant'Elia.....	38
6. 2. Zaključna riječ	40
6. 3. Bauhaus pokret	41
6. 4. Kratki osvrt na modernizam.....	41
7. Le Corbusier – Život i djelo.....	42
7. 1. Prvi urbani nacrti	42
7. 1. 1. Suvremeni grad za tri milijuna stanovnika (La Ville Contemporaine)	43
7. 1. 2. Sunčani grad (La Ville Radieuse) i zalaganje za sindikalizam.....	44
7. 2. Urbani plan za prijestolnice Francuske i Alžira	45
7. 3. Urbani plan za glavni grad Punjab regije – Chandigarh.....	47
7. 4. Lucio Costa	49
7. 5. Nadir Afonso	52
7. 6. Osvrt na Le Corbusiera, Costu i Afonsa	53
8. Urbane utopije u SAD-u.	55
8. 1. Fordlândija	55
8. 2. »Futurama« GM-a. (General Motors).....	56
9. Zaključak.....	59
10. Literatura	62
11. Popis prilog	78

Uvod

Tijekom 19. stoljeća industrijska revolucija transformira Zapadnu Europu¹, Njemačku i SAD-e. Novi načini proizvodnje velikih količina dobara u golemim gradskim tvornicama, uzrokuju rast urbanih sredina. Nastupa razdoblje munjevite urbanizacije popraćene mnogim pozitivnim i negativnim fenomenima. Industrijska postrojenja u brzorastućim gradovima čije se širenje, naizgled, činilo nezaustavljivim, zagađuju atmosferu te dugotrajno onečišćuju okružujući okoliš. Situaciju pogoršava neodgovarajuća gradska komunalna infrastruktura te loši uvjeti života industrijskih radnika. Mnogi su tada bili ogorčeni vladajućim gradskim prilikama te zbog toga počinju osmišljavati vizije idealnih urbanih sredina. Drugim riječima, stvaraju nacрте urbanih utopija.

U ovom radu urbane utopije koje su koncipirane u prvoj polovici 20. stoljeće će zauzeti središnje mjesto. No, važno je napomenuti sljedeće: polovica 20. stoljeća znači da u obzir ulaze urbani planovi kreirani do 1950. godine. Međutim, u pitanju je širok raspon u koji ulaze urbani planovi skrojeni nakon 1950. godine. Razlog tomu je činjenica da su se, barem oni ostvareni urbani prostori, temeljili na radovima urbanista iz 1920-ih i 1930-ih godina. Što se tiče samog rada, on je podijeljen na devet poglavlja, ne uključujući popis literature i priloga. Prvo poglavlje objašnjava što je utopija i kako je ona povezana s gradom. Drugo poglavlje donosi povijesni pregleda razvoja grada. Treće poglavlje bavi se urbanim planiranjem u 19. stoljeću, razvojem zakonodavnih akata i razvitkom urbanizma kao zanimanja. Četvrto, peto, šesto i sedmo poglavlje obrađuje različite ideje idealnog – utopijskog – grada čiji su tvorci arhitekti, diktatori, urbanisti i ostali. Osmo poglavlje vodi nas kroz dvije američke urbane utopije.

Cilj ovog rada je analizirati industrijski grad i urbane utopijske planove koji su grad i društvo trebali transformirati. Industrijska revolucija pokrenula je cijeli niz modernizacijskih procesa u 18. i 19. stoljeću koji su utjecali na promjene u urbanim sredinama. No, na nju možemo gledati kao na krovni uzrok urbanih promjena koji nužno nisu povezani s urbanim utopijskim planovima. U ovom radu predstaviti ću neke od razloga za pojavu urbanih utopijskih planova u prvoj polovici 20. stoljeća. Industrijska revolucija potaknula je pojavu cijelog niza negativnih učinaka na zdravlje okoliša i pojedinaca. Također, utječe na pojavu novih proizvodnih procesa zbog kojih se postiže visoka učinkovitost. Uz navedeno, ako uzmemo da je vrhunac industrijske proizvodnje, barem u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi, trajao do 1970-ih godina, mnogi politički čimbenici i moćnici koji su utjecali na urbane planove, izmijenili su se na pozicijama

¹ Pod pojmom Zapadna Europa mislimo na sljedeće države – Veliku Britaniju i Francusku.

moći. Nadalje, ekonomska racionalnost, u smislu težnje prema učinkovitosti i daljnjem korporacijskom prosperitetu koji se postiže i političkim lobiranjem, ostavila je traga na urbano planiranje. I na kraju, avangardni kulturno-umjetnički pokret u prvoj polovici 20. stoljeća usmjerava mišljenja mnogih urbanista.

Zašto su se pojavili urbani utopijski planovi u prvoj polovici 20. stoljeća? Ovo je istraživačko pitanje na koje ćemo pokušati dati odgovor. Negativni učinci industrijske revolucije, novi proizvodni procesi, utjecaj političkih aktera, ekonomska racionalnost te avangardni kulturno-umjetnički pokret jesu hipoteze koje će se u zaključku prihvatiti ili opovrgnuti.

Za potrebe ovoga rada korištena je mnogobrojna literatura. No, ovdje ćemo izdvojiti par najvažnijih. Prva od njih je *Cities of tomorrow : an intellectual history of urban planning and design since 1880.* od Petera Halla. U njoj je dan povijesni pregled različitih vizija urbanog planiranja od 1880. godine. Sljedeća je *Povijest utopija* Lewisa Mumforda u kojoj se obrađuju utopijske vizije urbanih sredina. Nakon nje, vrlo informativna bibliografska jedinica je *Cities and Urban Life* od Johna J. Macionisa i Vincenta N. Parrilla. U njoj je dan cjelokupni povijesni i sociološki pregled razvoja urbanih sredina, a u njoj se mogu naći informacije o uspjesima i problemima gradova iz prošlosti i sadašnjosti. Također, obrađuju se teme kriminala i obrazovanja u gradu, urbanog planiranja, gradske ekonomije te mnoge druge. I na kraju, *Grad, arhitektura, društvo* od Vere Backović koja sažeto prikazuje političke, ekonomske i kulturne čimbenike razvoja industrijskog i postindustrijskog grada.

1. Što je utopija i kako je povezana s razvojem grada

U zadnji deset tisuća godina čovjek je naučio prilagođavati okolinu prema svojim mjerilima i potrebama. Pojavom poljoprivrede i potrebom za njenim održavanjem, gradnjom kanala za navodnjavanje i nasipa, stvoreni su uvjeti za pojavu i podizanje većih naselja u kojima su živjeli radnici na tim, za ono doba, velikim projektima (Carvetto et al, 2007a. i Vujatović, 2011). Drugim riječima, počeli su se razvijati prvi gradovi i prve civilizacije. S pojavom civilizacije, pojavile su se i prve nejednakosti među ljudima (Kotkin, 2008. i Musa, 2019). Jedni su počeli vladati i sebi su nadjenuli titule kraljeva, drugi su komunicirali s bogovima te im udovoljavali, a ostali su radili (Carvetto et al, 2007a. i Kotkin, 2008). Nije prošlo dugo i mnogi su teoretičari društva² počeli sanjati o kraju socijalne nejednakosti i siromaštva. Počeli su sanjati mogućnost stvaranja potpuno novog društva u kojemu ne bi bilo siromaštva, gdje bi svi stanovnici zauzeli svoju ulogu i manje-više bili jednaki (Musa, 2019). Među društvenim teoretičarima, odnosno u ovom slučaju filozofima, ističe se Platon³ (Aralica, 2006). Platon je u knjizi *Država* zamislio idealnu državno-društvenu strukturu koju bi činile tri klase: vladari, čuvari i poljoprivrednici. Dinamika njihovih odnosa usklađivala bi se tako da bi svaka klasa obavljala dvostruki posao: za sebe i za zajednicu, a takav međudnos postavio bi interese kolektiva ispred pojedinca (Aralica, 2006: 702).

Utopija⁴ predstavlja potpuno novo shvaćanje društva i države. Ono je produkt filozofije i književnosti koje zamišlja idealno društvo bez siromaštva i pretjerano imućnih pojedinaca (Mumford, 2008. i Rothstein et al, 2004). I u ovom slučaju, razvoju utopijske misli uveliko su doprinijeli grčki filozofi. U 8. st. pr. n. e. započelo je razdoblje grčke kolonizacije bližih mediteranskih i egejskih područja koje su, barem u većoj mjeri glede intenziteta, potrajale do 6. st. pr. n. e (Mumford, 2008. i Kalevski, 1988). Porast produktivnosti, sve veća socijalna nejednakost i prenapučenost gradova nagnali su stanovnike antičke Grčke na iseljavanje i osnivanje kolonija povezanih s matičnim *polisom*⁵ (Kalevski, 1988). Budući da su osnivali potpuno nove gradove, počeli su razmišljati o korjenitim promjenama i stvaranju novog

² Teoretičari društva – Najčešće je riječ o filozofima, književnicima te, barem u novije vrijeme (točnije od 18. stoljeća), o sociolozima.

³ Platon – Grčki filozof pravim imenom Aristoklo. Jedan je od najutjecajnijih filozofa antičkog razdoblja (Hrvatska enciklopedija, 2021). Platonova djela daju nam uvid u njegova filozofska razmišljanja te misli grčkog filozofa Sokrata (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁴ Utopija - nešto nestvarno i nemoguće, suprotstavljeno »zbiljskom svijetu«, a što svijet čini podnošljivijim (Mumford, 2008: 9).

⁵ Matični polis – Polis koji održava veze s kolonizatorima i njihovim novoosnovanim gradovima diljem Sredozemlja (Pavlek, 2017).

plemenitog društva (Mumford, 2008). Utopijska razmišljanja čvrsto se drže za pojedince koji, zbog intelekta ili obrazovanja, ili teških životnih uvjeta, sanjaju o boljem društvu, o društvu bez siromaštva i nejednakosti, o savršenom društvu. I u današnjem znanstveno-tehnološkom svijetu, utopijske misli obuhvaćaju maštu svih ljudi. One su usko vezane za svakog čovjeka; bio on filozof ili običan rob koji zamišlja slobodnu budućnost. Pošto živimo u fizičkom svijetu, teško je pretočiti ideje utopije koje inherentno pripadaju transcendentalnoj naravi (Rothstein et al, 2004). No, unatoč tome, barem u kontekstu fizičke okoline, koju naseljava čovjek, te su ideje stavljene na test, odnosno pokušale su se ostvariti u stvarnoj čovjekovoj okolini (Mumford, 2008). Drugim riječima, spomenuti grčki kolonizatori pokušali su startati ispočetka osnivajući polis/grad-državu u koju nisu prenijeli negativne fenomene⁶ iz matičnih gradova (Kalevski, 1988). Pod utjecajem Platona Aristotel piše o državi Faleje⁷ iz Halkedona u kojoj svi građani posjeduju jednaka bogatstva (Mumford, 2008: 28). Sljedeći opis utopije donosi nam Hippodam iz Mileta. Poznati grčki urbanist zamislio je gradove s ortogonalnom raspodjelom ulica koje bi na sjecištima imale trgove (Mumford, 2008. i Bašić, 1981). Između ostalog, Aristotel navodi kako je Hippodam osmislio grad podijeljen na tri zone: za obrtnike, poljoprivrednike i vojnike. U gradu ne bi živjelo više od 10 000 stanovnika, a zemljište bi bilo podijeljeno na tri dijela: na sveto, javno i privatno (Bašić, 1981).

Od kraja antike pa do početka sljedećeg velikog napretka u utopijskim mislima trebalo je pričekati tisuću godina. Thomas More će u 16. stoljeću suvremenicima predstaviti svoju ideju idealnog društva kroz priču o imaginarnom otoku s izmišljenom državom i fiktivnim gradovima i selima. Puni naziv djela je »*O najboljem uređenju države i o novom otoku Utopiji*«, ili, barem danas, samo *Utopija* (Grubiša, 2010). More je zamislio otok širok dvjesto milja s pedeset i četiri grada. Glavni grad – Amaurot - smjestio je u samo središte otoka (Mumford, 2008). Zamislio je grad čije će ga geografske karakteristike štiti od mogućih napada. Sami gradovi ne bi vodili agresivnu politiku prema drugima, to jest, vodili bi jedino obrambeni rat (Mumford, 2008). U Utopiji poljoprivreda je jedina ekonomska grana te se na seoskim domaćinstvima proizvodni onoliko hrane koliko je potrebno – viškova nema. Stanovnici Utopije žive u gradovima i seoskim domaćinstvima na kojima se radnici izmjenjuju. Privatno vlasništvo je zabranjeno zbog toga ne postoji način prema kojem bi se stanovnici međusobno razlikovali prema bogatstvu (Grubiša, 2010). Uz privatno vlasništvo, novac, po kojemu se ljudi razlikuju, također

⁶ Negativni fenomeni od kojih su grčki kolonizatori bježali su: siromaštvo, vlast aristokracije, odnosno manjine, ropstvo i tako dalje (Kalevski, 1988).

⁷ Faleja iz Halkedona – Grčki sofist koji je zamislio državu sa zajedničkom proizvodnjom, jednakom imovinom – bogatstvom – i koja omogućuje obrazovanje svih građana (Hrvatska enciklopedija, 2021).

ne postoji. U Utopiji vlada demokracija, odnosno bira se državni poglavar na doživotno iz redova obrazovane populacije (Mumford, 2008). Vladar ne može biti ateist, jer za takvog pojedinca ne postoji autoritet iznad njega. Premda su stanovnici liberalni prema drugim vjerama, ateiste ne drže jednakima sebi te im, iako im dopuštaju njihovo iznošenje stavova, ne dodjeljuju status građana (Kessler, 2002).

Platon i Thomas More ostavili su nam utopijska djela koja su uspjela nadahnuti druge filozofe, humaniste i književnike u zamišljanju idealnog društva. Johann Valentin Andreae zamislio je kršćansku utopiju Christianopolis u kojoj, u demokratskom duhu, žive učenjaci (Mumford, 2008). Tommaso Campanella pisao je o Gradu sunca u kojoj vlada teokracija i egalitarizam. Francis Bacon piše o *Novoj Atlantidi* u kojoj vlada moral i bogobožnost. Do početka 20. stoljeća napisano je više utopijskih romana u kojima se zagovara uspostavljanje novog društvenog poretka. No, od 20. stoljeća pa nadalje, ideju o idealnom društvu zamijenila je distopija Georga Orwella⁸ i Aldousa Huxleyja⁹ (Jerković, 2015).

Od Platonove *Države* do ideje utopijskog socijalizma¹⁰ te naposljetku pojave distopije¹¹, u korijenu predloženih ideja idealnoga društva nalazio se nacrt savršenog grada (Mumford, 2008). Antički filozofi pisali su o gradovima s velikim ulicama koje se sijeku pod pravim kutom i trgovima koji se nalaze na sjecištima golemih avenija (Bašić, 1981). Thomas More bio je na tragu antičkih urbanista i filozofa te je zamislio grad sa širokim ulicama, vrtovima te jednakim zgradama u kojima bi svaki stanovnik mogao ući, jer privatno vlasništvo ne postoji, pa, stoga, ne bi neovlašteno ulazio na tuđi posjed (Mumford, 2008). Do 19. stoljeća broj stanovnika u urbanim sredinama nije naročito rastao pa je bilo jednostavnije razmišljati o idealnom izgledu grada. Idealni *polis* u antičkoj Grčkoj ne bi imao više od 10 000 stanovnika, a većina gradova danas tu brojku prelazi (Bašić, 1981). Uz veće stanovništvo, većina gradova nema jasnu matematičku raspodjelu javne površine i privatnog posjeda (Jeličić Radonić, 2017). I na kraju, u današnjim gradovima ne žive samo plemeniti ljudi, nego i oni koji se bave kriminalom u

⁸ George Orwell – Engleski književnik i novinar pravog imena Eric Arthur Blair. U književnim djelima *Životinjska farma* i *Tisuću devetsto osamdeset i četvrta* pisao je o opasnostima totalitarnih režima (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁹ Aldous Leonard Huxley – Engleski književnik i društveni kritičar najpoznatiji po romanu *Vrli novi svijet* u kojemu prikazuje budućnost u negativnom svjetlu (Hrvatska enciklopedija, 2021).

¹⁰ Utopijski socijalizam – Socijalistički pokret koji se pojavio u 18. stoljeću, a za cilj je imao uspostaviti novi i pravedniji društveni sustav od liberalnog, odnosno kapitalističkog (Hrvatska enciklopedija, 2021).

¹¹ Distopija – Pogled koji u budućnosti naglašava negativne fenomene od kojih se najčešće ističe totalitarna kontrola nad društvom i pojedincem od strane totalitarnog režima. Opise distopija najčešće pronalazimo u književnosti (Božić, 2017).

zabačenim gradskim kvartovima, otuđeni od društva koje im nije dalo bolje uvjete za uzvišeno življenje (Mumford, 2008. i Glaeser i Sacerdote 1999).

Grad predstavlja vrhunac ljudske civilizacije te je u srži većine utopija (Mumford, 2008). On je središte ekonomije, znanosti i kulture te je kao takav povezan s utopijskim idejama (Kotkin, 2008. i Mumford, 2008). Pisci utopija u središte stavljaju grad u kojemu žive plemeniti i, često, pobožni ljudi gdje oni zajedno tvore osnovnu uzvišenog i savršenog društva (Mumford, 2008). Zbog navedenog utopija kao takva ne može postojati bez grada te je povezana s gradom dajući mu osnovu za daljnji razvoj (Meyerson, 1961).

Hippodam je zamislio grad podijeljen na zasebne četvrti sa širokim ulicama i velikim trgovima (Jeličić Radonić, 2016). Thomas More je predstavio ideju demokratskog izbora upravitelja grada, što se danas podrazumijeva kao najispravnijim načinom upravljanja urbanim sredinama i državama. S velikim oprezom možemo zaključiti kako su se u gradu, pod utjecajem pisaca utopijskih djela, razvile ideje o modernom tlocrtu današnjih gradova i demokraciji koja je prerasla bedeme antičkih polisa te zavladao kao politička ideja u većini država (Mumford, 2008. i Meyerson 1961).

2. Povijest razvoja grada

Gradovi su danas središta kulturnog, društvenog i ekonomskog života. Početak grada možemo sagledati u Palestini gdje je podignuto najstarije naselje u povijesti – Jerihon (Carvetto et al, 2007a). Jerihon se počeo razvijati u IX. i VIII. tisućljeću pr. n. e. u vrlo povoljnoj geografskoj prilici, a upravo je u navedenom povijesnom razdoblju započela neolitska revolucija¹², koja je od lovaca i sakupljača stvorila poljoprivrednike i stočare koji uzgajaju vlastitu hranu (Vujatović, 2011). Od neolitske revolucije do danas, grad je prolazio kroz mnoge razvojne faze. Sredinom 2021. godine, prema podacima Njemačkog federalnog zavoda za statistiku, 4,5 od 7,9 milijardi ljudi diljem svijeta živi u gradovima (Statistisches Bundesamt, 2021). Drugim riječima, 57% svjetskog stanovništva živi u urbanim sredinama. U budućnosti će navedeni postotak, a samim tim i broj gradskog stanovništva, nastaviti s rastom. Uz rast stanovništva, gradovi će se suočavati s dodatnim problemima od kojih su najizazovniji siromaštvo i klimatske promjene (The World Bank, 2023). Zbog svega navedenog, vrlo je važno

¹² Neolitska revolucija – pojam kojim se služe arheolozi koji proučavaju civilizacije u Europi i na Bliskom Istoku. Služi za opisivanje velikih promjena u ljudskom načinu života, koje su započele prije desetak tisuća godina, a obilježava ih novi način obrade keramike i kamena, prelazak na sjedilački način života te domesticiranje biljaka i životinja (Vujatović, 2011).

dati kratak povijesni pregled razvoja urbanih sredina od staroga vijeka pa do industrijskog doba (Kotkin, 2008).

2. 1. Prvi gradovi

Prve ljudske civilizacije počele su se razvijati na prostoru koje se proteže od Perzijskog zaljeva, a obuhvaća područje rijeka Eufrata i Tigrisa te se nastavlja do Sirije i uske obale Sredozemnog mora, a završava kod delte Nila u Egiptu (Zavrtnik i Žubić, 2017). Opisano geografsko područje je plodno i podsjeća na polumjesec pa je stoga to područje nazvano »plodni polumjesec«, na tom mjestu počinju se razvijati prva veća mjesta ljudskog obitavanja. Jedno od njih pronalazimo u današnjoj Palestini (Jerihon), a drugu u današnjoj Turskoj (Çatal Höyük) (Carvetto et al, 2007a). Iako je riječ o velikim mjestima, u kojima je živio veći broj ljudi, ne možemo sa sigurnošću ustvrditi da je riječ o razvijenoj civilizaciji jer; nisu raspolagali s pismom, nisu razvili administraciju te jasno oblikovanu religijsku hijerarhiju. No, prva civilizacija koja je osmislila pismo smjestila se u današnjem Iraku između rijeka Eufrata i Tigrisa, odnosno na području koje su antički Grci zvali Mezopotamija (Kotkin, 2008). Ondje su Sumerani¹³ osnovali prve gradove: Ur, Uruk, Kiš, Lagaš te mnoge druge (Benić, 2017). Od navedenih gradova najznačajniji su Ur i Uruk (Norwich, 2009). Arheološki izvori govore nam da je Uruk 3500 g. pr. n. e. postao urbano središte s razvijenom i efikasnom administracijom, dobro izgrađenom javnom infrastrukturom te organiziranom religijom. Procjenjuje se da je na početku trećeg tisućljeća u gradu živjelo 30 000 do 50 000 stanovnika, što je za ono vrijeme impresivna brojka jer su se u većem dijelu Euroazije samo neki gradovi mogli usporediti s Urukom. Jedan od gradova koji se mogao mjeriti s Urukom je Ur (Norwich, 2009. i Kotkin, 2009). U njemu je živjelo otprilike 20 000 do 40 000 stanovnika raspoređenih na površini ne većoj od 60 hektara. Što se tiče urbanog planiranja, vidljiva je važnost religijskih građevina koje su se nalazile u središtu grada, a sam sustav vjerovanja imao je važnu ulogu povezivanja velikog broja ljudi u složnu cjelinu u kojoj bi prevladavao smisao za red i kontinuitet (Kotkin, 2009).

Mnogo je impresivnih starovjekovnih gradova koji se nalaze u današnjem Egiptu (Memfis i Teba), Turskoj (Hatuša), Indiji (Mohenjo Daro) i tako dalje o kojima bi se moglo puno toga napisati. No, u našem kontekstu dovoljno je navesti kako su se navedeni gradovi

¹³ Sumerani – narod koji je osnovao prvu civilizaciju – sumersku civilizaciju. Podrijetlo Sumerana nije poznato. Sebe su nazivali »ljudi crnih glava«, a prvi podatci koji govore o njima stari su oko 6 000 godina (Benić, 2017).

držali sumerskog urbanog koncepta u kojemu religijske građevine, uz administrativne, prije svega vladarske palače, imaju značajnu, ako ne i glavnu ulogu u gradu (Norwich, 2009).

2. 2. Antički gradovi i pojava ideje idealnog društva

U odnosu na Bliski Istok, klimatski uvjeti u Europi nisu bili najbolji za razvoj civilizacije i većih gradova (Čotić, 2020). Nalazišta svjedoče o razvijenim kulturama – primjerice Vučedolska i Vinčanska – no u pitanju su kulture koje nisu poznavale pismo, koje nisu imale jaku administraciju i religiju s jasno određenim vjerskim obrascima (Markasović i Tomić, 2017., Marković, 1985). Također, navedene kulture nisu poznavale pojam grada u onom smislu u kojemu su ga poznavale civilizacije na području plodnog polumjeseca (Carvetto et al, 2007a). No, nedaleko od obale Europe, odnosno južno od obale Grčke, nalazi se otok Kreta na kojemu se razvila prva europska civilizacija – Minojska civilizacija. Najznačajniji grad na otoku bio je Knosos (Kotkin, 2009). U njemu je dominirala trgovina, a vojno brodogradnja, zbog čije snage nije bilo potrebno sagraditi gradske zidine, štitilo je Krećane od mogućih neprijateljskih napada. No, nakon, barem po nekim teorijama, velikog tsunamija i uništenja njihovog brodogradnje, odnosno nestanka njihovog jedinog načina obrane, Minojska civilizacija nestaje. Drugim riječima, prirodne nepogode¹⁴ i povijesni procesi¹⁵ ugasili su još jednu civilizaciju brončanog doba na Sredozemlju (Žunec, 1989.).

Nakon propasti Minojske civilizacije, uzdigla se Mikenska civilizacija, a nakon nje dolazi do naseljavanja grčkih plemena¹⁶ od 1 000 g. pr. n. e. do 800 g. pr. n. e. (Martin, 2000). Malo je ostalo pisanih podataka u periodu koje je obilježavalo naseljavanje grčkih plemena. No, u navedenom periodu dolazi do razvoja *polis*¹⁷ ili gradova država te početka kolonizacije Sredozemlja. Grčki polisi svoj vrhunac dostižu u periodu od 5. st. pr. n. e. do 3. st. pr. n. e. kada grčka civilizacija kulturno i ekonomski dominira na europskom Sredozemlju (Martin, 2000).

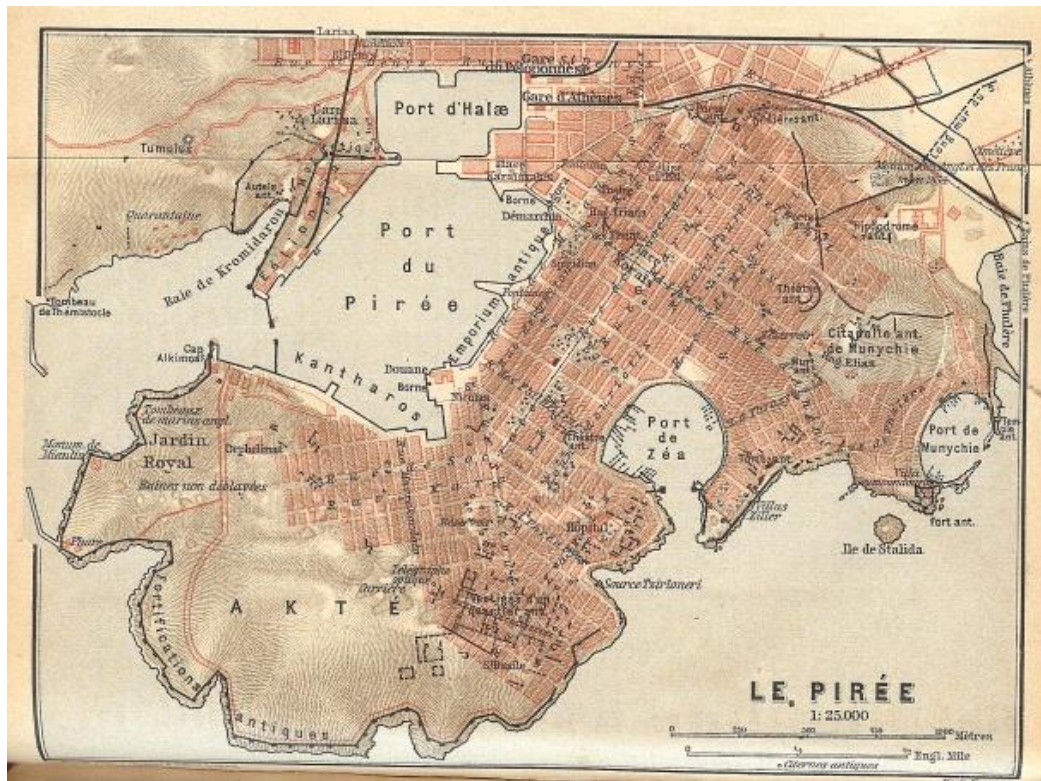
¹⁴ Prirodne nepogode – oko 1500. g. pr. n. e. zemljotres i vulkanska erupcija otoka Tere sjeverno od Knososa, odnosno Krete. Nakon potresa i tsunamija, uslijedio je požar koji je prouzročio još veću štetu (Žunec, 1989).

¹⁵ Povijesni procesi – Kreta je bila osvojena od strane Mikenjana (Žunec, 1989).

¹⁶ Grčka plemena – Dorani, Eoljani i Jonjani (Martin, 2000). Dorani dolaze u 12. st. pr. n. e. te uništavaju Mikensku kulturu. Potomci Dorana bili su Spartanci, a naselili su se na području Lakonije, odnosno na Peloponeski poluotok (Martin, 2000). Jonjani – naseljavaju se oko 1000. g. pr. n. e. te nastanjuju poluotok Atiku. Eoljani naseljavaju Tesaliju, Beotiju i sjeverne Egejske otoke. Ahejci, kao prvotno grčko pleme, naseljavali su Arkadiju (Camp, 1987).

¹⁷ Polis – antički grad koji ima gradske službe, gimnaziju, kazalište, osiguranu izvorsku vodu te ponajprije – agoru (Senković, 2005: 152). Agora nije samo trg, nego mjesto na kojemu se nalaze hramovi, sudište, vijećnica, igralište te mjesto na kojemu se prodaje, razgovara i tako dalje (Senković, 2005).

Grčka civilizacija unaprijedila je mnoge današnje znanosti, a temelje nekih sama je postavila. Grčki filozofi voljeli su raspravljati o mnogim stvarima pa tako i o izgledu, odnosno tlocrtu grada. Jedan od njih bio je Hippodam. Inspiriran idejama Pitagore, smatrao je kako u gradu treba vladati numerička harmonija. Drugim riječima, grad treba imati određeni omjer stambenih blokova, javnih površina i sakralnih objekata (Jeličić Radonić, 2016). Navedeni omjer vidljiv je u planiranju Farosa¹⁸ čije je osnivanje potaknuto od strane Dionizija Sirakuškog, a u kojemu su svoj doprinos dali i parski pitagorejci (Jeličić Radonić, 2016).

Prilog 1. Urbani plan Hippodama, s ortogonalnim ulicama, za atensku luku Pirej (Alchetron, 2022).

U 4. st. pr. n. e. uzdiže se Kraljevina Makedonija, a pod vodstvom Filipa Makedonskog osvajaju se grčki polisi, odnosno i Grčka se ujedinjava, ali pod tuđom vlašću (Carvetto, 2007c). Sin Filipa Makedonskog, Aleksandar Veliki u vojnom pohodu osvaja Perzijsko Carstvo te odlučuje spojiti zapadnu (grčku) i istočnu (perzijsku) kulturu. Tim spajanjem nastala je nova helenistička kultura, a na novoosvojenim prostorima počinju se osnivati novi gradovi, a među kojima je najpoznatija Aleksandrija u kojoj se nalazila istoimena knjižnica. Kao i ostali grčki gradovi, ulice u Aleksandriji dizajnirane su tako da se sijeku pod pravim kutom. Grad je imao pristup dvjema morskim lukama, a bio je podijeljen na grčku, egipatsku i židovsku zonu

¹⁸ Faros – grčka naseobina na mjestu Staroga Grada na otoku Hvaru podignuta u 4. st. pr. n. e. (Kirigin, 2004: 9-10).

(Norwich, 2009). Međutim, uz knjižnicu, grad se ponosio svjetionikom koji je sigurno navodio putnike namjernike prema lukama (Goeoeck, 2005).

Zadnji nositelji razvoja grada u antici bili su Rimljani. Dok su se Grci borili s Perzijancima (Martin, 2000), stanovnici Rimske republike polako su gradili svoju državu, odnosno gradove. Porazivši Kartagu u drugom stoljeću prije nove ere, Rimska je republika postala vladajuća sila na Sredozemlju (Beard, 2015). Svoj će vrhunac doživjeti u razdoblju carstva, odnosno za vrijeme Augusta, kada je uslijedilo razdoblje *Pax Romana*¹⁹. Rimski gradovi planirani su tako da se ulice sijeku pod pravim kutom, a svaki veći grad imao je izgrađeni amfiteatar od kojih se jedan od njih nalazi u Puli, dok najvećeg pronalazimo u Rimu (Carvetto et al, 2007d). Ono po čemu su se rimski urbanisti isticali bila je orijentiranost prema izgradnji sustava kanalizacija i vodovoda. Veliki akvadukti dovodili su pitku vodu građanima, a kanalizacijski sustavi odnosili su otpadnu vodu. Prve kanalizacije građene su već u 7. st. pr. n. e., a najpoznatija od njih je Cloaca Maxima ili ako prevedemo na hrvatski »najveća kanalizacija« koja se kroz stoljeća proširivala te je simbol umijeća rimskih graditelja i inženjera (Rubeša, 2016).

2. 3. Srednjovjekovni gradovi

Rimsko Carstvo je u drugom stoljeću bilo na vrhuncu moći, no u narednim stoljećima opadat će snaga Carstva zbog unutarnjih i vanjski problema. Unutarnje probleme predstavljala je politička nestabilnost i socijalni problemi (Carvetto et al, 2007e). S druge strane, temeljni vanjski problem predstavljali su narodi koji počinju prodirati na prostore Rimskog Carstva, oni će biti zaslužni za dezintegracije njenog zapadnog dijela koje prestaje postojati u petom stoljeću (Carvetto et al, 2007e. i Andrić, 2002). Povjesničari tim datumom obilježavaju kraj antike te početak srednjeg vijeka kojega dijele na rani, razvijeni i kasni, a za njegov kraj uzimaju otkriće Novog svijeta od strane Kristofora Kolumba (Mijočević, 2017).

Srednji vijek donio je mnoge političke promjene na tlu Europe, ali i one koje su povezane s urbanim životom na području nekadašnjeg Zapadnog Rimskog Carstva (Carvetto et al, 2007e). Ostatak tada poznatog svijeta nastavio se normalno razvijati. Bizantsko Carstvo preuzelo je ulogu zaštitnika rimske baštine, Arapi su se ubrzo ujedinili pod jednom religijom, a Kina i Indija nastavile su se razvijati ubrzanim tempom (Ferguson, 2012).

Arapski urbanizam razlikovao se od urbanog razvoja rimskih gradova jer su arapski gradovi građeni dalje od obale te su se oblikovali pod utjecajem religije, vojnih osvajanja, političkih

¹⁹ Pax Romana – »Rimski mir« stanje relativnog mira u cijelom mediteranskom svijetu od Augustove vladavine (27. pr. n. e. – 14. n. e.) do vladavine Marka Aurelija (161. – 180. n. e.) (Britannica, 2023).

tradicija, trgovine i društvenih prilika (Hamdan, 1962). Vojni kampovi podizani su zbog potrebe zadržavanja vlasti u novoosvojenim područjima, a koji su s vremenom prerasli u gradove. Basra i Kufa u Iraku, Fustat u Egiptu, i Kairuan u Tunisu primjeri su toga (Hamdan, 1962: 122). Politička tradicija utjecala je na uspostavljanje novih gradova, jer su nove vladajuće obitelji htjele imati vlastito središte moći. Prilikom osnivanja grada, prvo bi se sagradila džamija, a oko nje, pod utjecajem trgovine, počeo bi se razvijati grad (Hamdan, 1962). Arapski trgovci bili su posrednici između Daleke Azije i Europe te je stoga ona doprinosila razvoju urbanih središta i bogaćenju kalifata. Društvene prilike odnose se na tvrdoglavo održavanje tradicije jer Arapi još, barem u prvim stoljećima, nisu mogli prihvatiti činjenicu da su seljaci/građani. Zbog navedenog, imena mnogih gradova u sebi sadržavaju riječ šator ili znače šator (Hamdan, 1962).

Srednjovjekovni europski grad označava se dvama latinskim nazivima²⁰ - *terra i civitas*. *Terra* označava grad bez biskupskog sjedišta, *civitas* grad s biskupskim sjedištem (Margetić, 2007: 902). Oni su nastali oko velikaške utvrde, samostana i drugih sakralnih objekata te na raskrižju trgovačkih putova (Margetić, 2007. i Milić, 1995). Za srednjovjekovni period još uvijek prevladavaju ideje da je higijena urbanog tkiva, odnosno ulica bila nepostojeća (Benyovsky, 2003). No, ulice u gradovima građene su sa žljebovima u kojima bi se skupljao otpad (Jørgensen, 2008). Također, gradska uprava, primjerice, grada Yorka u 15. stoljeću naredila je čišćenje ulica jednom u tjednu (Jørgensen, 2008). Upravitelji su znali da moraju održavati javnu higijenu zbog stanovnika koji su bacali fekalije i životinjske ostatke po ulicama, a te prakse bi, što se često događalo, kasnije služile kao katalizator epidemijama (Ewert, 2007). S vremenom su gradski upravitelji počeli zabranjivati bacanje fekalija u ulične žljebove (Jørgensen, 2008). Iako ulice nisu bile čiste kao danas, ne možemo odbaciti činjenicu da se vodilo računa o gradskoj čistoći. Isto se može reći za osobnu higijenu koja je, primjerice u Cordobi i Firenci, bila na visokoj razini zbog javnih kupališta u kojima su je stanovnici mogli održavati (Thorndike, 1928. i Powers 1979).

Arapski srednjovjekovni gradovi često su bili podijeljeni u četvrti u kojima su živjeli stanovnici različitih plemena i religija. Četvrti su bile utvrđene i svaka od njih, doduše ne uvijek, imala je svoju džamiju, školu, javno kupalište i manju tržnicu (Ismail, 1972). Europskim srednjovjekovnim gradovima dominirale su sakralne građevine, a u nekima su sagrađene posebne četvrti za pripadnike druge vjere²¹ – najčešće za Židove (Lasić, 2010).

²⁰ U hrvatskom jeziku za oba latinska termina postoji isti naziv »grad« (Margetić, 2007: 902).

²¹ Te četvrti nazvane su *getima*, a moglo ih se naći u mnogim srednjovjekovnim gradovima, primjerice u Veneciji i Dubrovniku (Lasić, 2010).

Europski gradovi u srednjem vijeku, u usporedbi s urbanim sredinama Rimskog Carstva, izgubili su stanovništvo. No, neke se stvari nisu mijenjale. Primjerice, javna kupališta su i dalje bila važna, ulice su s vremenom bile popločane, katedrale i obrambeni zidovi sagrađeni. Drugim riječima, grad se nastavio razvijati. Uz navedeno, važno je napomenuti da su se slični procesi događali u ostalim dijelovima svijeta (Milić, 1995).

2. 4. Ranonovovjekovni gradovi

Srednji vijek završio je, barem po nekim povjesničarima, otkrićem Novoga svijeta 1492. godine. Nakon srednjeg vijeka uslijedilo je uzbudljivo razdoblje u povijesti čovječanstva – vrijeme geografskih otkrića. U navedenom će razdoblju Europljani doći u doticaj s američkim civilizacijama, afričkim plemenima i azijskim državama. Mnoge civilizacije nestat će od strane europskih osvajača²², a neke, prije svega azijske, postat će ovisne o novim trgovinskim partnerima (Ferguson 2012. i Diamond 2007).

U ovom dijelu pažnju ću posvetiti Aztecima i promjenama u urbanom planiranju europskih gradova. Velika geografska otkrića katapultirala su uspon Španjolske kao imperijalne sile u Europi i šire zbog toga što su novootkrivene zemlje bile bogate zlatom i obradivom zemljom. U Novom svijetu nalazila se prijestolnica Aztečkog Carstva – Tenochtitlán – u kojoj je moglo živjeti između 200 000 i 250 000 stanovnika. Središtem grada dominirale su sakralne građevine, odnosno veliki hramovi piramidalnih oblika (Nujić, 2012). Grad je 1521. godine uništen od strane konkvistadora kojima je zapovijedao Hernán Cortes. On nije želio uništiti grad, no zbog otpora španjolskoj kruni od strane Azteka, nije imao druge opcije te je tako razorio jedan od najznačajnijih gradova u povijesti (Nujić, 2012). Nakon osvajanja, španjolski osvajači počeli su se naseljavati na novim teritorijima i osnivati vlastite gradove. Osnivanje gradova bio je pomno reguliran i kontroliran proces, kako u fizičkom tako i u administrativnom smislu (Deagan, 2003: 7). Kako bi dodatno regulirali osnivanje gradova, 1573. godine službeno su kodificirani propisi koji se bave idealima civiliziranog života, okolišem, gradskom vlašću, ekonomijom, urbanom estetikom i tako dalje (Deagan. 2003). S druge strane, u Europi počinje umjetničko razdoblje baroka²³ koje kreće utjecati na gradske urbane planove. Primjerice, u Parizu se počinju graditi *places royales*²⁴, odnosno planirani trgovi. U susjednoj Italiji slična je

²² Američki biolog Jared Diamond u knjizi »Sva naša oružja: Zarazne bolesti, čelik i puške« navodi kako je kombinacija navedenog pomogla Europljanima pokoriti američke civilizacije i veći dio svijeta (Diamond, 2007).

²³ Barok – Stilsko-povijesni i periodizacijski termin u povijesti likovnih umjetnosti, glazbe i književnosti. Utjecaji baroka mogu se vidjeti u urbanom razvoju Pariza i Rima glede gradnje raskošnih trgova i velikaški rezidencijalnih palača (Hrvatska enciklopedija, 2021).

²⁴ Places royales – Kraljevski trgovi u Parizu koji su simbolizirali kraljevu veličanstvenost (Zucker, 1955).

situacija te je tamo po prvi put urbanistički projekt u Rimu obuhvatio ne samo jedan trg, nego dio grada čije će radijalne ulice²⁵ biti prve takve vrste u Europi (Zucker, 1955).

2. 5. Industrijska revolucija i pojava industrijskog grada

U 18. stoljeću svijet se u političkom i ekonomskom smislu našao na velikoj prekretnici (Badurina, 2022). U Francuskoj kraj starog poretka²⁶ obilježen je revolucijom u kojoj dolazi do zamijene političke paradigme – bogato građanstvo, koje nije imalo nikakva politička prava, zahtijeva sudjelovanje u donošenju političkih odluka (Kale, 1989). Međutim, revolucija je prerasla u jakobinsku diktaturu, no sa sobom je donijela *Dekret o ukidanju feudalizma*²⁷ te *Deklaraciju o pravima čovjeka*²⁸ (Nujić, 2011. i Kale, 1989). S druge strane, dolazi do ekonomske revolucije, odnosno u Velikoj Britaniji i Belgiji započinje industrijska revolucija koja će se u 19. stoljeću proširiti na SAD i ostatak Europe, a zaslužna je za brzi rast gradskog stanovništva (Badurina, 2022). Primjerice, Manchester je 1801. godine brojao oko 75 000 stanovnika, a u narednih 50 godina, do 1851., grad je dosegao brojku od 303 000 stanovnika (Nevell, 2011). Drugim riječima, broj stanovnika povećao se za 4 puta u pedeset godina. Ubrzo su uvjeti stanovanja u Manchesteru postali nepodnošljivi. Zavladao je prenapučenost koja je pogodovala daljnjem pogoršanju higijenskih uvjeta. Suvremenici pišu o podrumima u kojima se ne može živjeti od vlage te o ulicama u kojima nema sunčevog svjetla i čistog zraka (Nevell, 2011). Britanske su vlasti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće prepoznale probleme s kojima se suočavaju gradovi: zagađenost, siromaštvo, prenapučenost i mnoge druge. Stoga, donose zaključak u kojemu smatraju kako gradsko stanovništvo ne može biti zdravo ako na jednom jutru živi više od 25 osoba. Mnoge Londonske četvrti premašivale su navedeni omjer, no najgore je bilo u Liverpoolu, odnosno u četvrti Sjeverni Everton gdje je 54 tisuće stanovnika živjelo na 178 jutara (Cherry, 1979: 307). Sve prethodno navedene urbane sredine su industrijski gradovi, a oni su potpuno novi i brzo mijenjajući gradovi u kojima dominira proizvodnja, prijevoz robe, bankarske i administrativne institucije (Backović, 2020). Iako su

²⁵ Radijalne ulice – Ulice koje se koncentrično šire iz jednog središta prema van i dopiru do vanjskih rubova grada (Croix, 1960).

²⁶ Ancien regime – Francuski naziv za stari poredak, odnosno za feudalnu i apsolutističku vlast prije revolucionarne 1789. godine (Hrvatska enciklopedija, 2021).

²⁷ Dekret o ukidanju feudalizma – Zakonska objava kojom se ukidaju odnosi feudalca i kmeta te feudalaca seniora i vazala (Kale, 1989).

²⁸ Deklaracija o pravima čovjeka i građanina – Zakonska objava u kojoj se navodi da su sloboda, vlasništvo, sigurnost i otpor tlačenju prava koja su prirodna, neotuđiva i sveta za svakog čovjeka (Kale, 1989: 67). Također, prava čovjeka jedino su ograničena ako povređuju prava drugih. Prvi put u povijesti jedan je dokument sve građane učinio jednakim pred zakonom (Kale, 1989).

gradovi i prije industrijske revolucije bili ekonomski važni²⁹, nakon nje, transformiraju se u trgovačke, financijske i administrativne centre, visoki tornjevi katedrala koji su se nekada isticali u gradskom pejzažu za vrijeme industrijalizacije počinju svoje mjesto ustupati tvorničkim dimnjacima i pećima. Do kraja 19. stoljeća grad doživljava potpunu metamorfozu te postaje mjestu u kojemu se koncentrira novac, trgovinski promet, proizvodnja i ostale ekonomske djelatnosti (Backović, 2020: 22).

3. Urbano planiranje od 1800. godine

Svjetske okolnosti od 1800. godine, odnosno od početka 19. stoljeća pa nadalje, utjecat će na promjene u urbanim sredinama (Obadić, 2001). Industrijalizacija od sredine 18. stoljeća ubrzanim tempom mijenja krajolik Velike Britanije, a u 19. stoljeću isti procesi transformiraju krajobraze u Njemačkoj, Francuskoj i SAD-u (Obadić, 2001). Broj gradskog stanovništva Velike Britanije raste ubrzanim tempom, a pretežit broj novih stanovnika grada živjelo je nekoć na selima (Obadić, 2001). U potrazi za boljim radnim mjestom, seosko stanovništvo napušta sela i naseljava se u brzorastuće industrijske gradove poput Manchestera i Liverpoola. Novopridošle stanovnike urbanih sredina trebalo je stambeno zbrinuti pa se gradovi počinju širiti (Nevell, 2011).

Gradovi u industrijskim državama, prije svega u Velikoj Britaniji, nisu bili spremni za naglo povećanje stanovnika. Uvjeti u velikim europskim gradovima nisu ni prije 19. stoljeća bili idealni, a nakon masovnog preseljenja stanovništva sa sela u gradove higijenska situacija postala je još gora (Dye, 2008). London je u 18. stoljeću bio jedna veliki *slum*³⁰ u kojem je do 30% djece umrlo prije prvog rođendana, a u 19. stoljeću najveći problem počinju predstavljati bolesti poput tuberkuloze i kolere (Dye, 2008). Uvjeti života u europskim gradovima bili su toliko loši da su, primjerice, muškarci u Parizu bili, zbog neodgovarajuće prehrane uzorkovane relativno visokim cijenama i manjkavih sanitarnih uvjeta, fizički nerazvijeniji u odnosu na Francuze izvan glavnog grada (Dye, 2008). Drugi veliki problem gradovima predstavljala je prenapučenost uzrokovana priljevom seoskog stanovništva u urbane sredine (Hall, 2014). Kada se sanitarni problemi, usko povezani s neodgovarajućim sustavom kanalizacije ili njenim

²⁹ Kroz povijest, posebice u srednjovjekovnoj Europi, gradovi su ovisili o selima kao mjestima proizvodnje (Carvetto et al, 2007e). Otkrićem Novog svijeta, gradovi, pa i države, ne moraju ovisiti o vlastitoj proizvodnji hrane, nego je, što su trgovci u Portugalu u 16. stoljeću radili, mogu uvoziti (Bleicken et al, 1990). Industrijska revolucija dodatno je pojačala ekonomsku, administrativnu i proizvodnu ulogu urbanih sredina (Backović, 2020).

³⁰ Slum – Jako siromašno i napućeno gradsko područje (Cambridge Dictionary, 2023). U hrvatskom jeziku može se prevesti kao sirotinjska četvrt. U kontekstu ovoga rada ne koristimo navedeni prijevod jer ne opisuje najbolje stanje u kojima se nalaze gradovi u Europi. Sukladno tome, ostavljen je engleski naziv.

manjkom, povežu s naglim priljevom seoskog stanovništva, grad postaje mjesto teških životnih uvjeta i bijede. Ovdašnji suvremenici zapisali su u kakvim su uvjetima živjeli najsiromašniji stanovnici u gradovima³¹ (Hall, 2014). Prolazi među zgradama, u kojima su oni obitavali bili su prekriveni otpadnim vodama i smećem. Navedena nakupina smeća i otpadnih voda tekla bi prolaznicima ispod nogu (Hall, 2014). Uz nehigijenske uvjete, siromašni stanovnici najčešće su živjeli u stanovima³² koji su imali samo jednu prostoriju. U tim stanovima živjele bi cijele obitelji sa svojim – barem danas – potresnim pričama. Primjerice, zapisano je svjedočanstvo obitelji koje je pretrpjelo smrt novorođenog djeteta te nad čijim se neživim tijelom sljedeći dan obavljala obdukcija. Navedeno je samo po sebi žalosno, no suvremenik nastavlja dalje te zapisuje kako je tijelo bilo vidljivo slučajnim prolaznicima jer stan, u kojemu se nalazila samo jedna prostorija, nije imao vrata (Hall, 2014). Nedaće stanovnika dodatno je pogoršavalo slabo osvjetljenje, izostanak pitke vode i sustava kanalizacije (Nevelle, 2011).

Sustav kanalizacije postojao je još od antičkih vremena, no u Velikoj Britaniji, prije svega, u Londonu odvodnih sustava nije bilo. Umjesto izgrađene kanalizacijske mreže, po cijelom Londonu izgrađene su septičke jame u kojima su, iz noćnih posuda, bacane fekalije³³ (Allen, 2002). U drugoj polovici 19. stoljeća odustalo se od bacanja otpadnih voda u septičke jame. Naime, reformatori poput Edwina Chadwika upozoravali su na zdravstvene opasnosti od septičkih jama u gušće naseljenim područjima grada pa su teret otpadnih voda i ostalog krupnijeg smeća preuzeli riječni kanali koji su navedeno izbacivali u rijeku Temzu (Allen, 2002. i Dye 2008). Zbog navedenog, Londonom su se počeli širiti neugodni mirisi i bolesti. Rijeka Temza ubrzo je postala nezdrava za piće ili bilo što drugo (Allen, 2002). Zbog toga su bolesti ubrzo počele uzimati danak. Godine 1848. izbila je kolera koja se vratila 1853. i 1866. (Rautanen et al, 2010). Tijekom 19. stoljeća mnogi su vjerovali kako loš zrak³⁴ utječe na pojavu i širenje bolesti (Rautanen et al, 2010). No, doktor John Snow primijetio je, na temelju više oboljenja oko mjesta na kojima je zagađenje vode izrazito, kako je moguće da se kolera širi baš zbog njenog konzumiranja (Rautanen et al, 2010). Drugim riječima, tadašnji kanalizacijski sustav onečišćavao je glavni izvor pitke vode građanima Londona – rijeku Temzu. Gradske vlasti su 1859. godine, kada je za vrijeme ljeta 1858. Londonom dominirao neugodan miris,

³¹ U ovom djelu više ćemo pozornosti posvetiti gradovima u Velikoj Britaniji i SAD-u.

³² Navedeni stanovi (eng. Tenement) dio su trošnih i prenapučeni stambenih zgrada u siromašnim dijelovima velikog grada (Dictionary.com).

³³ Nightman – Naziv za radnika koji je prazio septičke jame po Londonu i drugim gradovima Velike Britanije (Allen, 2002).

³⁴ Mijazmatička teorija – Teorija se temelji na ideji tzv. mijazma koje otrovnim isparavanjem kvare zrak i kod ljudi, njihovim udisanjem, uzrokuju pojavu i razvoj bolesti (Hrvatska enciklopedija, 2021).

odlučile izgraditi bolji odvodni sustav (Lentz, 2001). Zadatak dizajniranja i izgradnje novog sustava kanalizacije dobio je Joseph Bazalgette koji je odlučio sagraditi sustav kanalizacije koji bi otpadne vode nosio dalje od Londona. Otpad bi se akumulirao u bazenima, a kada bi se oni napunili, plima bi odnijela sadržaj u Sjeverno more (Lentz, 2001. i Rautanen et al, 2010). U isto vrijeme, inženjeri su odlučili pomaknuti vodoopskrbne pumpe dalje od ispušnih kanalizacijskih cijevi. Novoizgrađeni kanalizacijski sustav odmah je počeo doprinositi javnom zdravlju, odnosno od zadnje epidemije 1866. kolera više nije odnosila živote (Lentz, 2001. i Rautanen et al, 2010).

Kontinentalni dio Europe, u odnosu na Veliku Britaniju, kasnije ulazi u proces industrijalizacije i urbanizacije (Obadić, 2001). Sukladno navedenom, Berlin i Pariz manji su od London, pa, stoga, imaju izraženije probleme s gustoćom naseljenosti (Hall, 2014). Berlin je naročito brzo rastao u odnosu na ostale europske gradove. Godine 1890. Berlin je brojao 1.9 milijuna stanovnika, a 1910. taj broj se popeo na 3.7 milijuna (Hall, 2014). Drugim riječima, broj stanovnika se poduplao. Berlin se suočavao s još jednim problemom – stambenim. Naime, broj stanovnika koji su živjeli u zgradama u Londonu prosječno je iznosio oko 7.6 stanara po jednoj stambenoj jedinici, a taj broj u Berlinu je iznosio oko 52.6 stanovnika po jednoj stambenoj zgradi. Situacija u Parizu također nije bila bolja. Gradske vlasti teško su rješavale probleme najsiromašnijih građana te su, u odnosu na London, bili lošiji u stambenom zbrinjavanju istih (Hall, 2014).

Razvoj urbanih sredina na početku 19. stoljeća u najvećoj mjeri stimulirala je industrijska revolucija (Obadić, 2001). Dolaskom ruralnog stanovništva, gradovi rastu do tada neviđenom brzinom. Gradovi su vrlo brzo postali nedovoljno površinski veliki za toliki broj novih stanovnika (Nevelle, 2011). Uz navedeno, nisu imali sagrađen dobar sustav opskrbe i odvodnje. Zbog toga su ulice grada bile nečiste, zagušljive i opasne za zdravlje (Hall, 2014). S druge strane, stanovnici³⁵ su bili bolesni i izmoreni svakodnevnim radom u industrijskim pogonima (Hall, 2014). Vlasti nisu bile naročito ažurne u rješavanju novih problema. No, sredinom i pred samim krajem 19. stoljeća počinju se rješavati sanitarni problemi te grad postaje mnogo zdraviji za vlastito stanovništvo (Lentz, 2011). London se ističe kao dobar primjer rješenja sanitarnih problema. Za kraj možemo zaključiti kako su se urbane sredine rapidno

³⁵ Životne uvjete londonske radničke klase najbolje je opisao američki književnik Jack London (pravim imenom: John Griffith) u knjizi *Ljudi s dna* (Hrvatska enciklopedija, 2021).

razvijale i suočavale s novim problemima koje su manje-više do kraja stoljeća uspjele dovesti pod kontrolom (Hall, 2014).

3. 1. Razvoj zakonodavnih akata

U prethodnom poglavlju pozornost je usredotočena na sanitarne i vodoopskrbe probleme. Tijekom 19. stoljeća državne i gradske vlasti hvataju se u koštac s novim problemima koje se više nije moglo ignorirati pa su odlučili zakonskim odredbama pokušati potaknuti promjene u urbanim sredinama čiji ću utjecaj objasniti (Dye, 2008).

Iz prethodno navedenog, veliki problem predstavljao je izostanak kanalizacije i vodovoda koji bi stanovnicima odvodio otpadnu i dovodio pitku vodu. Prve korake prema poboljšanju javnog zdravlja u Velikoj Britaniji napravio je Parlament. Pod utjecajem Edwina Chadwicka³⁶, 1848. godine Parlament je izglasao »*Zakon o javnom zdravlju*« (Dye, 2008). Zakonom se riješio problem kanalizacije i vodoopskrbe domova. Uz navedeno, zakonom je omogućeno očuvanje zelenih površina, poboljšanje cesta te ventilacije stanova i ulica (Dye, 2008).

Tijekom 19. stoljeća stambeni objekti u kojima su živjeli radnici predstavljali su problem gradskim vlastima, a naročito vladi Velike Britanije. Do druge polovice 19. stoljeća uvjeti stanovanja za mnoge su se Britance poboljšali, no za siromašne radnike stanje se nije promijenilo (Cherry, 1979). Godine 1851. izglasana su dva zakona³⁷ koja su se odnosila na stambeno zbrinjavanje siromašnih radnika. No, najvažniji zakon »*Zakon o poboljšanju stanova obrtnika i radnika*« izglasan je 1875. godine (Cherry, 1979). Shodno tom zakonu sve četvrti bez odgovarajuće sanitarne i stambene građe su srušene te su se morale izgraditi nove, odnosno novi stanovi u kojima bi se doselili radnici i obrtnici. No, velika mana zakona bila je ta što nije forsirala investitore da u nove stanove nasele siromašne radnike i obrtnike (Cherry, 1979).³⁸ Daljnjim dopunjavanjem zakonskih odredbi, primjerice »*Zakon o javnom zdravstvu iz 1875.*«, nastavilo se s razvojem mreže javnih zdravstvenih tijela koje bi nadzirale implementaciju zakonskih odredbi te daljnjih poboljšanja kanalizacijskih i vodoopskrbnih sustava (Hall, 2014). SAD kasnije prolazi kroz fazu industrijalizacije, odnosno u drugoj polovici 19. stoljeća, no

³⁶ Edwin Chadwick – Odvjetnik i socijalni reformator rođen 1800. godine u Longsightu. Kao socijalni reformator brinuo se za javno zdravlje ljudi naročito u velikim gradovima (Britannica, 2023).

³⁷ Zakon o zajedničkom smještaju (»*The Common Lodging Houses Act*«) i Zakon o stambenim kućama radničke klase (»*Labouring Classes Lodging Houses Act*«). Prvim je dan pravo lokalnim upravama nadzirati zdravstvene uvjete smještaja migranata i radnika. Drugi je dao pravo lokalnim upravama da sagrađe, pomoću poreza ili zajmova za javne radove, smještaj za zaposlene ljude (Cherry, 1979).

³⁸ Corporation Street u Birminghamu primjer je obnovljene četvrti. No, kada je ulica uređena te stanovi sagrađeni, investitori nisu dopustili da se u njih usele siromašni radnici (Cherry, 1979).

problemi s kojima se suočava slični su onima u Velikoj Britaniji – prenapučenost i loši sanitarni uvjeti (Hall, 2014. i Obadić, 2001). Prenapučenost je naročito loše utjecala na zdravlje građana pa je 1901. godine izglasan »Zakon o stambenim zgradama« (Housing Conditions, 1936). Zakonom je definirana minimalna veličina zgrade. Uz navedeno, nove zgrade trebale su imati ugrađeno osvjetljenje, kupaonicu i bolju ventilaciju (Housing Conditions, 1936).

Industrijska revolucija pogodila je i Hrvatsku, koja je tada bila dio Habsburške Monarhije do 1867. godine, a kasnije od 1868. pa do 1918. u sastavu Austro-Ugarske Monarhije (Heka, 2017). No, iako proces industrijalizacije nije mijenjao krajolike intenzivno kao u Velikoj Britaniji i SAD-u, ipak se u gradovima mogao osjetiti porast broja stanovnika (Milić, 2006).

Austrijska vlast utjecala je na izgled i zakonodavstvo vezano za razvoj urbanih središta u Trojednoj Kraljevini³⁹ (Kahle, 2004). Godine 1857. donesen je *Građevinski pravilnik*, a 1865. *Regulacijski plan*. Zakoni i pravilnici pokazuju nam što je zakonodavcima bilo važno. Primjerice, svaka zgrada morala je biti dobro osvijetljena sunčanim zrakama te je morala, ako ima tri ili više soba, imati zahod (Kahle, 2004). Za manje stanove predodređen je jedan zahod na dva stana. Kasnije je izglasan zakon prema kojemu debljina zidova od prostorije zahoda treba biti najmanje 30 centimetara širine te da svaka kupaona mora imati prozor (Kahle, 2004).

Ovdje je naveden samo mali broj zakona koji su imali utjecaj na razvoj urbanih sredina, a koji su se odrazili na poboljšanje zdravstvenih prilika u najvećim europskim gradovima, prije svega, u Londonu (Dye, 2008. i Hall, 2014). Najveća pozornost dana je Velikoj Britaniji, jer su se prvi suočili s nuspojavama industrijskog doba. Kolera, tifus i tuberkuloza dominirale su londonskim zrakom, a nezadovoljstvo i kriminal vladao je među siromašnim stanovnicima. New York se suočio s istim problemom (Dye, 2008. i Hall, 2014). Navedene bolesti i strah vladajuće elite od mogućeg ustanka deprivirane radničke klase, omogućio je izglasavanje novih zdravstvenih i građevinskih zakona (Hall, 2014). Osim mogućnosti pobune, vlade Velike Britanije i Njemačke, primijetile su kako su u odnosu na ruralne, gradski regrutacijski kandidati fizički zaostali (Hall, 2014). Bez zdravih vojnika, imperijalna carstva ne mogu opstati. A bez zdravih radnika, nema industrijskog rasta (Hall, 2014). Industrijalizacija u manjem intenzitetu zahvaća hrvatsko područje. Najveći hrvatski grad – Zagreb – razvijao se pod utjecajem austrijskih zakona (Kahle, 2004). Austrijski zakonodavci htjeli su uljepšati provincijsku

³⁹ Trojedna Kraljevina – Naziv za političku i državnu tvorevinu Kraljevinu Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju (Hrvatska enciklopedija, 2021). Do 1867. godine jedna je od krunskih zemalja Austrijskog Carstva. Od 1868. godine područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije nalazi se u ugarskom dijelu Monarhije. Istra i Dalmacija, izuzevši Rijeku, pripale su austrijskom dijelu Monarhije (Heka, 2017).

prijestolnicu Trojedne Kraljevine. No, bez obzira na utjecaj, uvid u zakone pokazuje nam važnost brige o sanitarnim uvjetima (Kahle, 2004).

3. 2. Razvoj urbanizma na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Urbano planiranje⁴⁰ prisutno je od prvih predcivilizacijskih gradova kao što su Jerihon i Çatal Höyük (Carvetto et al, 2007a). Prvi se ponosio velikim zidinama, a drugi nije imao klasične ulice nego su stanovnici hodali po krovovima (Macionis i Parrillo, 2012). Egipat i mezopotamske civilizacije ulagale su velike napore za gradnju sakralnih građevina (Kotkin, 2008). Grčka civilizacija dala nam je prvog urbanista – Hippodama – a njegove ideje preuzeli su Rimljani (Jeličić Radonić, 2016). Za vrijeme srednjeg vijeka velike gradove zamjenjuju manje urbane sredine, prečesto, bez kanalizacije i vodovoda (Carvetto et al, 2007e). Sljedeće razdoblje, vrijeme novoga vijeka, obilježeno je jačanjem europskih monarhija, gradnjom obrambenih gradova i velikih trgova u kraljevskim prijestolnicama poput Pariza (Zucker, 1955. i Ferguson 2012). Početkom 18. i 19. stoljeća započinje vrijeme modernizacije u Velikoj Britaniji, Francuskoj, SAD-u i Njemačkoj zbog čijih posljedica gradovi u jednom stoljeću rastu brže nego tijekom cijelog svog postojanja (Badurina, 2022. i Nevell, 2011).

Početkom 20. stoljeća gradovi se i dalje suočavaju s velikim rastom stanovništva, a New York služi kao dobar primjer problema kontinuiranog rasta stanovništva i površinskog širenja (Hall, 2014). Kako bi sačuvali vrijednost parcela, naročito na Manhattnu, i ugled određenih dijelova grada, odlučili su ih učiniti nedostupnim novim, siromašnijim stanovnicima. To su napravili pomoću novog urbanog alata – zoniranja⁴¹ (Hall, 2014). Nije moguće s točnom preciznošću utvrditi gdje se zoniranje prvi put koristilo, no u povijesti je poznat Zabranjeni grad u kojem je živio kineski car i njegovi podanici, a u koji nisu smjeli ulaziti obični stanovnici (Ferguson, 2012. i Hall, 2014). Također, u Modestu⁴² u 19. stoljeću primijenjen je element zoniranja kako bi se zaustavilo širenje kineskih praonica rublja (Hall, 2014). Zoniranje u New York donio je Benjamin C. Marsh⁴³. On je putovao u razne njemačke gradove kao što su Frankfurt na Majni i Düsseldorf. Posjetio je i Berlin gdje je svjedočio urbanoj preobrazbi njemačke prijestolnice. Proučio je na koji način navedeni gradovi upravljaju parcelama, kako zakonima određuju koliko

⁴⁰ Urbanizam (urbano planiranje) – Planiranje i uređivanje gradova i naselja. Suvremeni urbanizam temelji se na dugoročnim urbanističkim planovima kojima je zadatak poboljšati život stanovnika. »Generalni urbanistički plan« i »detaljni urbanistički plan« glavni su urbanistički nacrti (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁴¹ Zoniranje – Zakonodavna metoda kontrole korištenja zemljišta regulirajući vrste zgrada (rezidencijalne i komercijalne) te gustoće naselja. Koristi se najčešće u urbanim sredinama (Britannica).

⁴² Modesto – Grad u SAD-u, odnosno u saveznoj državi Kaliforniji.

⁴³ Benjamin C. Marsh – Pionir urbanističkog pokreta u SAD-u (Hall, 2014).

zgrade smiju biti visoke i tako dalje. Nakon što se upoznao s idejama njemačkih urbanista, donosi ih u New York. Ondje, barem u slučaju Manhattana, nije se radilo o rezidencijalnom zoniranju, nego o komercijalnom (Hall, 2014: 60). Bogati i utjecajni stanovnici na Manhattanu bojali su se stranih radnika koji bi svojim naseljavanjem ugrozili vrijednost njihove imovine (Hall, 2014). Zbog toga vlasti u New Yorku vrlo brzo prihvaćaju zoniranje kao strategiju isključivanja nepodobnih grupa ljudi iz prosperitetnih dijelova grada. Kasnije je Edward M. Bassett napisao kako je glavna svrha zoniranja bila spriječiti prebrzi gubitak vrijednosti naseljenih gradskih četvrti, a mnogi drugi komentatori natuknuli su kako se radi o rasističkoj politici koja, ovisno o mjestu, želi spriječiti doseljavanje Afroamerikanaca, Latinoamerikanaca i siromašnih stanovnika (Hall, 2014: 62). Negdje je i religijska osnova dominirala pa katolici, Židovi i istočnjaci nisu bili poželjni (Hall, 2014: 63). I na kraju, stariji stanovnici koji su imali pravo na javno stanovanje. Osim starijih, Afroamerikanci, Latinoamerikanci i siromašni stanovnici imali su isto pravo pa ih se pomoću zoniranja, zapravo zamišljenim crtama na gradskim tlocrtima, tjeralo što dalje od centra – u slučaju New Yorka – dalje od Manhattana (Hall, 2014).

3. 3. Utopijska rješenja 19. stoljeća

U ovom poglavlju posvetit ćemo pozornost utopijskim rješenjima 19. stoljeća. U literaturi je mnogo ponuđenih rješenja, no usredotočit ćemo se na rješenja dvaju britanskih i francuskih društvenih teoretičara. Po mnogim društvenim pitanjima, bili su ispred svoga vremena. S obzirom da su u pitanju intelektualci, prethodno navedeno nije iznenađujuće.

3. 3. 1. Rješenja Roberta Owena i Jamesa Buckinghama

Prije industrijske revolucije broj tvornica pamuka polagano je rastao, no broj radnika koji su bili spremni raditi polako opada. Naime, tvornice pamuka često su zbog lokacije bile građene dalje od gradova i sela najčešće uz kakav potok (Morrison, 2015). Uz to, radnici su u njima radili od ponedjeljka do subote u smjenama koje su trajale po 14 sati. Jedna takva tvornica sagrađena je u New Lanarku⁴⁴. Godine 1800. Robert Owen postaje ravnatelj tvornice pamuka. U to je vrijeme New Lanark naseljavalo oko 1600 stanovnika, a oko 1300 njih radilo je u tvornici (Morrison, 2015). Robert Owen je skratio radno vrijeme, ukinuo rad djece, izgradio čitaonicu i tako dalje. Planirao je izgraditi manje komune koje bi u daljnjoj budućnosti bile temelj društvenog razvoja. No, kako bi uspio u tome, veliku važnost pridavao je obrazovanju.

⁴⁴ Selo u Škotskoj

Svaka njegova komuna imala bi sagrađenu školu u kojoj bi se obrazovala sva djeca. Kasnije je predložio da se djeca rano odvoje od roditelja kako ih oni ne bi sputavali u razvoju (Morrison, 2015). Međutim, njegovi planovi za industrijski grad više nalikuju sirotinjskoj koloniji negoli naseobini produktivne ljudske zajednice. No, unatoč tome, neke njegove ideje bile su zdravorazumske i plemenite (Mumford, 2008).

Proces modernizacija u 19. stoljeća preopteretio je društveno tkivo siromaštvom, kriminalom, prostitucijom i drugim niskostima. Iako je društvo 19. stoljeća, pod vodstvom sverastućeg kapitalizma i industrije, težilo prema individualizmu, događa se nešto upravo suprotno – raste broj udruga koje se bore za svakojake ciljeve. Navedeno je primijetio James Buckingham koji je zamislio uzor-grad Victoriju, a o udrugama govori sljedeće: »To su, na kraju krajeva, samo palijativna sredstva jer ne dosežu do korijena bolesti.« Prema Buckinghamu potrebna je samo jedna udruga dobronamjernih pojedinaca – uzor-društvo – sa svojim uzor-farmama, uzor-pašnjacima i drugim uzor institucijama (Mumford, 2008: 119). Nadalje, smatra kako bi se grad trebao prostirati na jednoj četvornoj milji, a u gradu bi živjelo ne više od 10 000 stanovnika. Zemljište, kuće, tvornice i alati bili bi u vlasništvu društva. Obrti, manufakture i tvornice nalazile bi se na rubu grada. Članovi društva bili bi dioničari a samim tim i stanovnici grada. Svi stanovnici morali bi prihvatiti stroga pravila društva, odnosno grada. Buckingham bi strogo zabranio rad djece, alkohol, droge i duhan (Mumford, 2008). Vjerovao je kako bi samo jedna uspješna Victoria mogla kolonizirati ostatak Engleske i stati na kraj crnim gradovima i lošim životnim uvjetima. Drugim riječima, jedno uspješno društvo svojim širenjem izgradilo bi novi svijet. Navedeno se nije dogodilo, no Buckinghamove ideje preuzeo je i unaprijed Ebenezer Howard za svoje vrtne gradove (Mumford, 2008).

3. 3. 2. Rješenja Charlesa François Marie Fouriera i Tonyja Graniera

Među najistaknutijim utopistima 19. stoljeća je Charles François Marie Fourier. Fourier je kao trgovački putnik obišao veći dio Francuske. Tijekom Francuske revolucije izgubio je svoj imetak, a nadu u stvaranje utopije dotukla je Srpanjska revolucija 1830. godine (Mumford, 2008). No, to ga nije spriječilo u osmišljavanju vlastite vizije utopijskog društva. Zamislio je utopijsku zajednicu do 1600 osoba. Ta zajednica, koju je nazivao falanga, bila bi samodostatna, a nalazila bi se, što je Fourier smatrao jako važim, na pogodnom mjestu okruženo šumom i rijekom. Svaka falanga zauzimala bi područje veličine barem 18 četvornih metara. Falange bi prije svega bile okrenute poljoprivredi (Mumford, 2008). Tzv. falansteriji nudili bi mogućnost privatnog i javnog života. No, bilo kakve privatne inicijative morale bi biti korisne

za sve članove. Jedan falansteriji dijelio bi se na tri krila. Prvo krilo namijenjeno je javnim poslovima i pojedinačnim stanovima. U centru bi se nalazili prostori u kojima prevladava tišina: biblioteka, kuhinja, sobe za učenje i slično. I na kraju, u trećem krilu nalazile bi se bučne radionice i prostori za djecu koja su također glasna (Mumford, 2008). Fourier je bio svjestan činjenice da neće biti lagano stvoriti utopijsko društvo zbog impulzivnih i strastvenih karaktera mnogih pojedinaca. Stoga je dopustio neke oblike privatnog djelovanja koje je moglo poslužiti kao ispušni ventil. Unatoč plemenitim idejama, Fourieru mnogi zamjeraju količinu pravila koja određuju što se radi i kako. Drugim riječima, iako teži slobodi, ne ostavlja zatvorena vrata autoritarizmu (Mumford, 2008).

Tony Garnier je bio arhitekt, svojim znanjem unio je utopijske elemente u prostorno planiranje. Zamislio je industrijski grad (*Cite industrielle*) u kojemu nema sudstva, policije i religijskih ustanova (Wiebenson, 1960). Vjerovao je u inherentnu dobrotu ljudi pa, stoga, društvo *Cite industrielle* ne bi trebalo imati pravosudne radnike i policiju. Religija ne bi bila potrebna zbog društvenog sustava u kojemu nema zla. Garnier je istaknuo najvažnije funkcije grada: rad, stambeno zbrinjavanje radnika, dokolica i javno zdravlje (Wiebenson, 1960). Zbog toga je podijelio grad na te četiri cjeline. Najveća važnost poklonjena je javnim površinama – administrativnim zgradama i športskim terenima⁴⁵. Rezidencijalni dio bio bi smješten na velikim zelenim površinama obasjanim suncem i svježim zrakom. Grad bi se služio hidroenergijom, a bolnice bi bile smještene u planinama. Željeznica bi povezivala grad s ostatkom države, a glavni kolodvor bio bi smješten u industrijskoj četvrti. Sama industrijska četvrt bila bi udaljena od radničkih kuća i apartmana (Wiebenson, 1960).

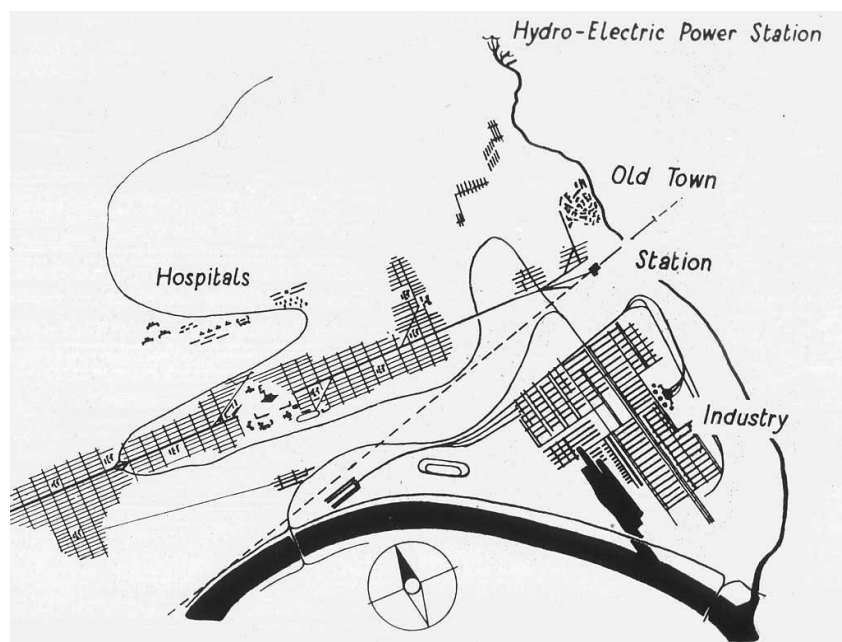
3. 4. Osvrt na razvoj urbanizma u 19. stoljeću i prvim desetljećima 20. stoljeća

Ubrzani rast urbanih sredina u zapadnoj Europi u 19. stoljeću, utjecao je na pojavu i razvoj ideja o prostornom uređenju, odnosno urbanizmu ili gradogradnji. Na prijelazu stoljeća pojavljuju se prvi utopijski elementi i prvi načini upravljanja gradskim površinama. Robert Owen je zamislio obrazovano društvo sastavljeno od mnoštva malih komuna. James Buckingham je iznio viziju savršenog grada – Victorije – u kojemu bi živjelo 10 000 stanovnika. Stanovnici grada pridržavali bi se strogih pravila, a pravo stanovanja omogućili bi si kupnjom dionice. Charles François Marie Fourier predstavio je ideju falansterija. Falangu, drugo ime za falansteriji, sačinjavala bi jedna velika zgrada podijeljena na tri krila. Privatni i javni život bio

⁴⁵ Naslanjajući se na filozofiju Claude Nicolasa Ledouxa o važnosti zdravlja tijela i duše, Garnier posvećuje velike javne prostore za šport (Wiebenson, 1960).

bi reguliran strogim propisima, a zajednicu bi činilo oko 1600 osoba. Tony Garnier daje nacrt za industrijski grad u kojemu ne dominira smog te vlada egalitarizam (Wiebenson, 1960). S druge strane, u SAD-u gradske vlasti u New Yorku otkrivaju zoniranje te pomoću novog alata onemogućuju određenim grupama doseljavanje na Manhattan (Hall, 2014). Drugi gradovi u SAD-u slijede primjer New York-a te na isti način onemogućuju nepoželjnim društvenim grupama (Afroamerikancima, Latinoamerikancima i tako dalje) naseljavanje u elitnije dijelove grada. Drugim riječima, drže ih na gradskoj periferiji (Hall, 2014).

U slučaju urbanih utopijskih ideja, riječ je o utjecaju novih načina industrijske proizvodnje, ekonomske racionalnosti i duha vremena koji je utjecao, barem u krugu intelektualaca, na pokušaje socijalnih reformi (Mumford, 2008). Primjerice, Robert Owen zabranio je rad djece te smanjio broj radnih sati. James Buckingham također zagovarao ukidanje dječjeg rada, a da je Victoria sagrađena, u gradu se ne bi konzumirali alkohol, droge i duhan (Morrison, 2015. i Mumford, 2008). S druge strane, Fourier se usredotočio na kontrolu ljudskih impulsa obrazovanjem, strogim dnevnim rasporedom i striktnim pravilima. I na kraju, Tony Garnier zamišlja egalitarni grad te društvo plemenitih pojedinaca u kojemu ne bi bilo kriminala pa samim time policijskih i pravosudnih institucija (Wiebenson, 1960). Između ostalog, u navedenim primjerima prisutan je i element ekonomske politike. Sretni radnici najbolji su radnici, a sve navedene utopije težile su ostvariti potpunu autarkičnost. U slučaju SAD-a veliki utjecaj na urbano planiranje imaju gradske vlasti koje zoniranjem segregiraju nepoželjne doseljenike (Hall, 2014).

Prilog 2. Cité Industrielle – Idealan utopijski grad Tonyja Garniera.

4. Sir Ebenezer Howard – Pokret vrtnih gradova

Sir Ebenezer Howard⁴⁶ je rođen u Velikoj Britaniji te je jedno vrijeme živio u SAD-u (Clark, 2003). U obje države suočio se s negativnim posljedicama industrijske revolucije – ekološkim i socijalnim. Ekološki su gradovi Velike Britanije i SAD-a bili neprikladni za život. Ljudi su u njima udisali onečišćeni zrak, pili nepitku vodu, jeli nezdravu hranu i živjeli u neodgovarajućim uvjetima (Clark, 2003). Situacija u ruralnim naseljima nije bila ništa bolja. Poljoprivreda se industrijalizirala tako što se na velikim parcelama počinju saditi žitarice, a takav način proizvodnje hrane iscijedio je iz obradive zemlje dušik, kalij i fosfor koji su prijeko potrebni za uspjeh agrarnih kultura (Clark, 2003). Osim poljoprivrednog zemljišta, rijeke, odnosno, vode u Velikoj Britaniji i SAD-u također su se onečistile. Socijalni problemi nadovezali su se na ekološke. Gradski siromašni stanovnici nisu imali drugog izbora nego konzumirati onečišćenu vodu i udisati nezdravi zrak. Osim toga, prečesto nisu imali dovoljno novaca za hranu pa su zaostali u tjelesnom razvoju (Clark, 2003). Za siromašne stanovnike grad je mjesto boli i nepravde koje im upropaštava zdravlje. Vidjevši sve navedeno, Howard iznosi ideje o novom načinu urbanog planiranja (Andrews, 1995).

Godine 1898. objavljena je Howardova knjiga *To-morrow a Peaceful Path to Real Reform* koja će biti ponovno objavljena 1902. godine pod imenom *Garden Cities of Tomorrow* (Clark, 2003). Howard je predložio slijedeće. 32 000 stanovnika živjelo bi na 1000 jutara zemlje (otprilike 405 hektara). Grad bi bio okružen zelenim pojasom površine 5000 jutara (otprilike 2023 hektara) (Clark, 2003). U zelenom pojasu nalazile bi se farme te sve druge urbane ustanove poput popravnih domova i oporavilišta kojima bi godio ruralni položaj (Hall, 2014). Nadalje, Howard je planirao sljedeće. Kada bi jedan vrtni grad dosegao limit od 32 000 stanovnika, drugi bi se počeo graditi nedaleko od prvoga. Kako bi rastao njihov broj, gradovi bi činili međusobno povezanu urbanu aglomeraciju spojenu željezničkim linijama (Hall, 2014).

Sir Ebenezer Howard tijekom osmišljavanja, pazio je na svaki detalj. Shvatio je da će ideja uspjeti, ako budući investitori budu zaradili na investiciji, odnosno, na vrtnom gradu. Stoga je

⁴⁶ Sir Ebenezer Howard (1850. – 1928.) – Rođen je u industrijaliziranom Londonu. Ondje se do 15 godine školovao te je kasnije počeo raditi kao službenik koji je često mijenjao radna mjesta. Kada je navršio 21 godinu, odlazi u SAD, u Nebrasku gdje njegov pokušaj osnivanja farme propada. Seli se u Chicago gdje radi kao administrator. Vraća se u Englesku 1876. godine te počinje raditi kao službeni parlamentarni izvijestitelj (Clark, 2003). Do 1898. godine radi na ideji vrtnih gradova. Tijekom rada postaje član Fabijanskoga društva (reformističkog – socijalističkoga društva nazvanog po vojskovođi Kvintu Fabiju Maksimi) (Clark, 2003. i Hrvatska enciklopedija, 2021). Fabijansko društvo suprotstavlja se marksizmu te nastoji sitnim reformama potaknuti evoluciju kapitalizma (Hrvatska enciklopedija, 2021). Sir Ebenezer Howard nastojao je, zbog toga što je bio dio društva, pokret vrtnih gradova učiniti zanimljivim kapitalistima. Na kraju se razočarao u oba vrtna grada – Letchworth i Welwyn (Hall, 2014). Godine 1927. proglašen je vitezom, a 1928. je preminuo u Welwynu (Clark, 2003).

zamislilo sljedeće. Zajednica bi, uz pomoć investitora, kupila zemljište veličine 6000 jutara za osnivanje vrtnog grada (Hall, 2014). Stanovnici vrtnog grada bili bi vlasnici zemljišta, a kroz hipotekarne kredite i najamne rente, otplatili bi investitora. Također, vrijednost zemljišta bi s početnih 40 funti po jutru⁴⁷, rasla te bi se time revidirale cijene najma, odnosno, bile bi veće. Drugim riječima, investitori bi na početno ulaganje dobili barem 4% više novaca. Kada bi se isplatili investitori, stanovnici bi postali vlasnici zemlje, osnovali bi zajednički mirovinskih fond⁴⁸ i njime bi pomagali starijim i siromašnim građanima vrtnog grada (Hall, 2014).

Godine 1899. Howard je osnovao *Garden City Association*⁴⁹ (GCA) kako bi pomoću udruge proveo svoje ideje u praksi (Clark, 2003). Ubrzo, 1903. godine, osnovana je kompanija⁵⁰ pod imenom *The First Garden City Company*⁵¹ (Hall, 2014). Iste godine osnovan je prvi vrtni grad – Letchworth. Bio je udaljen od Londona 35 milja – 56 kilometara (Clark, 2003). Za glavne arhitekta izabrani su Raymond Unwin⁵² i Barry Parker⁵³. Howard nije bio oduševljen njihovim radom, jer se nisu držali njegovih originalnih nacрта (Hall, 2014). No, to nije bio jedini problem za Howarda. George Bernard Shaw⁵⁴ je naglasio da se investitori, iako spremni uložiti u novu zajednicu, neće lako odreći upravljačke moći nad njom (Clark, 2003). Drugim riječima, ideja da će stanovnici zajednički upravljati novim gradom nije, barem za početak, bila ostvariva. Letchworthu bi jedino pomogla, kako je Shaw briljantno uočio, nacionalizacija⁵⁵ (Hall, 2014). Nadalje, Howard je bio razočaran novim stanovnicima. Naime, u Letchworth su se počeli naseljavati ekscentrični pojedinci i pripadnici srednje klase (Clark, 2003). Umjesto njih, radnička klasa trebala je naseliti Letchworth. No, oni u novoosnovanoj zajednici nisu mogli plaćati najam (Hall, 2014).

Nakon pomalo razočaravajućeg osnutka Letchwortha, 1919. godine Howard odlučuje utemeljiti novi vrtni grad – Welwyn (Clark, 2003). Howard se ondje preselio 1921. godine te je ostatak

⁴⁷ Howardova kompanija kupovala je poljoprivredno zemljište po najnižoj mogućoj cijeni (Hall, 2014).

⁴⁸ Socijalna država – Tip države koja osigurava pravnu, političku i socijalnu sigurnosti građanima, koja diktira rast gospodarstva i, ako je potrebno, intervenira (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁴⁹ Garden city association – Udruga vrtnih gradova koju je Howard osnovao 1899. godine. Udruga je promicala ideje pokreta i samo osnivanje novih gradova i gradnju novih četvrti (Hall, 2014).

⁵⁰ Prije nje osnovana je kompanija »First Garden City, Limited« (Hall, 2014).

⁵¹ The First Garden City Company – Riječ je o dioničkom društvu koje je osnovalo Letchworth (Hall, 2014).

⁵² Raymond Unwin (1863. – 1940.) – Jedan od najpoznatijih urbanista s kraja 19. i početka 20. stoljeća (Massachusetts Institute of Technology, 2023).

⁵³ Barry Parker (1867. – 1947.) – Rođen u Chesterfieldu u Engleskoj. Jedan od najpoznatijih arhitekata i urbanista u Velikoj Britaniji. Bio je angažiran u planiranju Manchestera (Wythenshawe), Sao Paola i mnogih drugih gradova (Architects of Greater Manchester).

⁵⁴ George Bernard Shaw (1856. – 1950) – Irski dramatičar, član Fabijanskoga društva i njegova pokretačka sila. Podupirao je ideje Ebenezera Howarda uz zdravu i potrebnu dozu kritike (Britannica, 2023).

⁵⁵ Nacionalizacija – Proces kojim se, u korist države, oduzima imovina pravnoj ili fizičkoj osobi uz naknadu ili bez nje (Hrvatska enciklopedija, 2021).

života, do svoje smrti 1928., proveo u gradu napravljenom po njegovoj viziji (Clark, 2003: 95). Smrt Howarda nije označila kraj njegove vizije. Gradske vlasti u Velikoj Britaniji pokušale su uklopiti njegove ideje u svojim prostornim planovima (Hall, 2014). Primjerice, satelitski grad Manchestera – Wythenshawe – baštini ideje Howarda. Urbanist Abercrombie⁵⁶ je predložio gradu kupnju 4500 jutara zemlje (otprilike 1820) za osnivanje vrtnog grada (Hall, 2014). Glavni voditelj projekta izgradnje grada Wythenshawe bio je Barry Parker. Do 1927. godine zemljišna površina narasla je za dodatnih 1000 jutara. Drugim riječima, Parker je dobio slobodne ruke i zemljište veličine 5500 jutara (otprilike 2226 hektara) za izgradnju potpuno novog grada na temelju Howardovih ideja (Hall, 2014). Do 1938. godine grad je brojao 7000 korporacija, 700 privatnih kuća i oko 35 000 stanovnika od planiranih 107 000. Parker je 1945. godine rekao kako je to najsavršeniji primjer vrtnog grada (Hall, 2014: 116). No, tada je broj stanovnika već premašivao 100 000, a od Manchestera bio je udaljen svega par kilometara⁵⁷. Industrijska zona nije mogla svim stanovnicima osigurati zaposlenje, a s Manchesterom je bio povezan subvencioniranom autobusnom linijom. Drugim riječima, Wythenshawe nije bio ni autarkičan, ni samostalan (Hall, 2014).

Pokret vrtnih gradova dosegnuo je i kontinentalnu Europu. Ondje ih je, uspostavljajući Udruge vrtnih gradova (eng. Garden City Association), promovirao Ebenezer Howard (Clark, 2003). U Francuskoj je Henri Sellier⁵⁸ odlučio inkorporirati Howardove ideje nedaleko od Pariza. Nije se čvrsto držao originala (nije u pitanju potpuno novi grad, udaljenost od Pariza minimalna je, manja je površina i tako dalje), ali je u želji da omogući radničkoj klasi veći stil i komfor, potaknuo pojavu nove srednje klase. Ideju o vrtnim gradovima u Njemačku donosi Heinrich Krebs. Krebs je kupio Howardovu knjigu te ju je dao prevesti na njemački jezik. Godine 1912. obitelj Krupp⁵⁹ dala je sagraditi Margarethenhöhe selo (Hall, 2014). Ono se nalazilo nedaleko od grada Essena. U selu su živjeli radnici tvrtki obitelji Krupp. Broj stanovnika nije prelazio 5000. U Njemačkoj je osnovano još vrtnih gradova a neki od njih su Hellerau⁶⁰ i Römerstadta (Hall, 2014). U Finskoj Heikki von Hertzen uvodi Howardove ideje u urbanističko planiranje (Merlin, 1980). Osnovao je neprofitnu stambenu zakladu koja je kupila 650 jutara (otprilike

⁵⁶ Patrick Abercrombie (1879. – 1957) – Najslavniji je britanski planer. Zaslužan je za profesionalizaciju urbanizma i stvaranja prostornog plana za obnovu i širenje Londona nakon Drugog svjetskog rata (English Heritage).

⁵⁷ Granicu između Manchestera i Wythenshawe činio je široki zeleni pojas duž rijeke Mersey (Hall, 2014).

⁵⁸ Henri Sellier (1883. – 1943) – Francuski urbani planer i socijalist. Borio se za bolje uvjete života radničke klase (Hall, 2014).

⁵⁹ Obitelj Krupp – Njemačka obitelj poznata po koncernu Krupp – kompaniji koja proizvodi čelik (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁶⁰ Hellerau – Prvi vrtni grad u Njemačkoj osnovan 1908. godine te udaljen 8 kilometara od Dresdena. Drugim riječima, više je četvrt nego zaseban grad (Hall, 2014).

263 hektara) zemljišta 6 milja (otprilike 7 kilometara) od Helsinkija. Na zemljištu su izgradili stambene blokove i kuće. Odličnim uređenjem okoliša, kvalitetnom i raznovrsnom gradnjom, Tapiola je postala primjer za pristojno projektirano izvangradskog naselje (Merlin, 1980).

Pokret vrtne gradova proširio se izvan Velike Britanije i kontinentalne Europe. Japan je entuzijastički prihvatio ideje novog Howardovog projekta (Hall, 2014). Tamo su željezničke kompanije počele graditi vrtne gradove⁶¹, odnosno predgrađa oko Tokija i Osake 1910-ih i 1920-ih godina. Predgrađa su privlačila ljude koji su migrirali iz ruralnih krajeva u industrijske gradove tako što su ih podsjećala na tradicionalna japanska sela. Gradnja vrtne predgrađa u Australiji počinje pred sam kraj i nakon Prvog svjetskog rata, a u nove četvrti naseljeni su ratni heroji (Hall, 2014). Mnogi Australci smatrali su kako je to najmanje što mogu napraviti za veterane jednog od najužasnijih ratova u povijesti čovječanstva. Kuće za heroje izgrađene su u predgrađu Adelaide – Mitchamu. U SAD-u ističe se Greendale u Wisconsinu nedaleko od Milwaukeea. Greendale ima prepoznatljivi Radburn tlocrt s velikim superblokovima ili parkovnim površinama (Hall, 2014). U Brazilu su, uz pomoću već spomenutog Raymonda Unwina i Barryja Parkera, prema idejama vrtne grada, dizajnirana predgrađa u Sao Paulu (Almandoz, 2004).

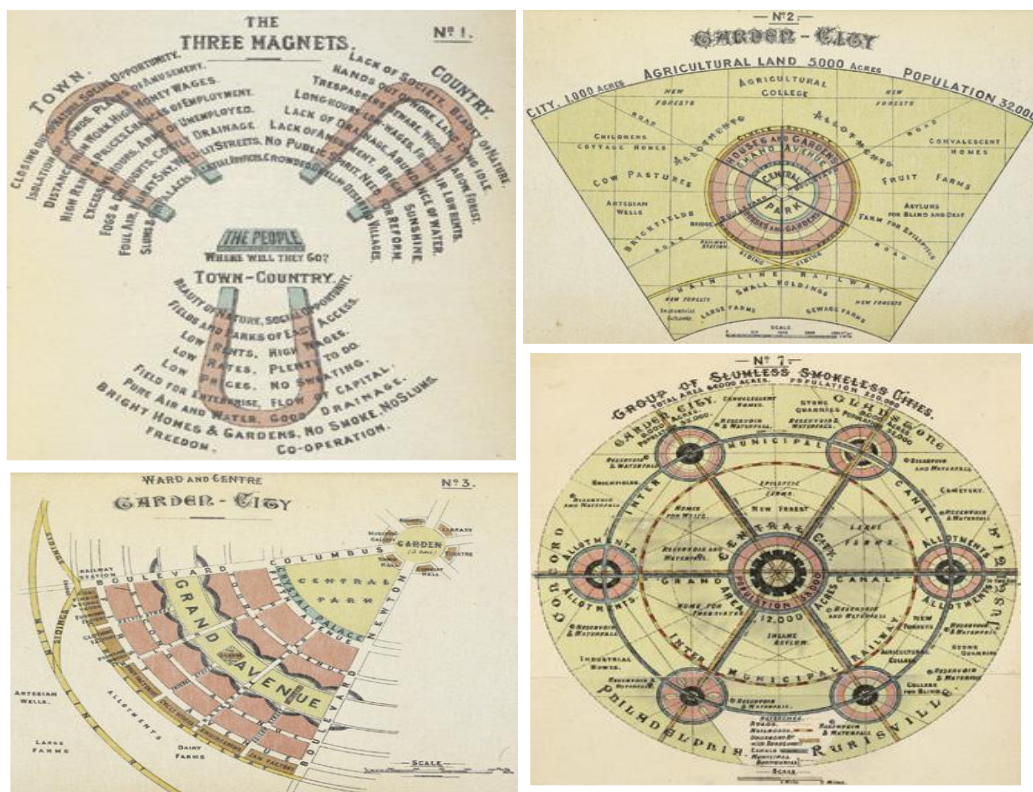
Potaknut socijalističkim idejama, Ebenezer Howard pokušao je stvoriti samoodrživu egalitarnu zajednicu (Clark, 2003). Stanovnici zajednice živjeli bi u vrtne gradovima, a same urbane sredine bile bi spoj sela i grada (Clark, 2003). Kako bi ostvario svoju viziju, pokušao je zainteresirati bogate kapitaliste u Velikoj Britaniji (Hall, 2014). Ondje su osnovana i sagrađena dva vrtne grada – Letchworth i Welwyn. No, nijedan grad nije strogo bio pravi vrtne grad. Letchworth nije naselila radnička klasa te broj stanovnika nije dosegao maksimalnih 30 000. Welwyn je nedovoljno udaljen od Londona te, također, nije dosegao maksimalnih 30 000 stanovnika (Hall, 2014). Nakon Drugog svjetskog rata vlada⁶² Velike Britanije preuzima ulogu u osnivanju novih urbanih sredina. Izvan Velike Britanije, u Europi i svijetu osnivaju se vrtne »četvrti«, a ne gradovi. U Njemačkoj je osnovano par vrtne gradova, a među njima ubraja se radničko selo koje je obitelj Krupp dala sagrađiti. Pariz je gradió četvrti, a Japan je specifičan po tome što su željezničke kompanije gradile vrtne predgrađa. Australija se odužila veteranima Prvog svjetskog rata tako što im je, isto u novoj četvrti, sagrađila kuće. U SAD-u prihvaćaju ideju te grade četvrti sa zelenim pojasevima i superblokovima koji su okruženi cestama (Hall,

⁶¹ Den en toshi – Japanski naziv za vrtne gradove (Hall, 2014).

⁶² Vrtne gradove i kvartove najčešće su osnivale privatne kompanije uz podršku investitora. Nakon Drugog svjetskog rata uz pomoć javnih sredstava osnivaju se naselja i kvartovi (Hall, 2014).

2014). U Južnoj Americi pokret je više označavao mjesto koje je imalo električnu struju, vodovod i kanalizaciju, a među državama Latinske Amerike ističe se Brazil, odnosno, Sao Paolo u kojemu se grade četvrti na temelju Howardovih ideja (Almandoz, 2004).

Ideje Ebenezera Howarda inspirirale su mnoge urbaniste da se vrate prirodi. Njegove ideje o zelenim pojasevima preoblikuju se, odnosno, grade se kvartovi s velikim parkovima, zapravo, gradski vrtovi (Butorac i Šimleša, 2007). Onodobnim zagađenim gradovima nije manjkala jedna zelena četvrt. Gledajući danas gradove, napose u Europi, možemo vidjeti da su za mnoge od njih zelene površine još uvijek važne. One smanjuju razinu ugljikovih i dušikovih spojeva u atmosferi te nude ljudima mjesto u koje mogu pobjeći od gradske buke (Butorac i Šimleša, 2007). Iako se Howardovih ideja urbanisti nisu strogo držali, one danas, kao i onda, inspiriraju urbaniste koji žele, gradeći nove kvartove, popraviti kvalitetu života za što veći broj stanovnika (Hall, 2014).

Prilog 3. Dijagram iz prvog izdanja koji prikazuje Howar viziju društvenog grada (Hall, 2014: 97).

4. 1. František Lýdie Gahura

František Lýdie Gahura je rođen 1891. godine u Zlínu⁶³ (Zlín Architecture Manual). Živio je u siromašnoj obitelji, a odrastao je u nerazvijenom dijelu Zlína. Završio je industrijsku školu u Uherské Hradištu, a jedno vrijeme radio je s kiparom Alois Amortom. Nastavio je sa studijem arhitekture, a od 1919. godine studira na Akademiji likovnih umjetnosti u Pragu. Još dok je bio na studiju, izradio je nacrt i sagradio gradsku vijećnicu za grad Zlín (Zlín Architecture Manual). Sredinom 1920-ih godina počeo je raditi za Tomáša Bat'u (Merrill, 2017).

Tomáš Bat'a češki je industrijalac i osnivač Bat'a kompanije⁶⁴. Ona je osnovana 1894. godine u Zlínu (Jenkins, 1999). Bat'a je bio inspiriran Henryjem Fordom i američkim kapitalizmom blagostanja te je njihove vrijednosti nastojao prenijeti svojoj radnoj snazi (Merrill, 2017: 430). Kako bi uspio u tom naumu, Bat'a je odlučio podići radničko naselje. No, za navedeno morao je zaposliti arhitekta među kojima su se nalazili zagovaratelji koncepta vrtnog grada (Jenkins, 1999). Jan Kotera prvi je arhitekt kojega su pozvali da projektira obiteljske kuće u Zlínu 1911. te prvu stambenu četvrt 1916. godine (Smith, 2008). Od 1920-ih godina František Lýdie Gahura radi na ubrzanom proširenju Zlína. Njemu se kasnije priključio arhitekt Vladimír Krafík (Smith, 2008). Tih godina, točnije 1924. godine, kada Bat'a gradi peć za proizvodnju cigle i vlastitu građevinsku firmu, počinje širenje Zlína. U tom razdoblju građene su karakteristične kuće kockastog oblika⁶⁵ (Merrill, 2017).

Prilog 4. Kuće u Zlínu projektirane od strane Gahure (Jenkins, 1999.)

⁶³ Zlín – Industrijski grad u Češkoj. Nalazi se u jugoistočnoj Moravskoj pokrajini (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁶⁴ Bat'a kompanija – Tvornica cipela. Kompanija je, barem po podacima znanstvenog članka iz 1999. godine, proizvodila 30 milijuna cipela godišnje i prodavala ih u 90 zemalja (Jenkins, 1999).

⁶⁵ Dužina i širina kuća iznosila je 6,15 metara (Merrill, 2017).

František Lýdie Gahura, Vladimír Krafík i Jan Kotera sudjelovali su, zajedno s inicijatorom, odnosno vlasnikom tvornice – Tomášom Bat'om – u gradnji radničkih naselja (Smith, 2008). Prilikom planiranja, vodili su se idejama Ebenezer Howarda (Jenkins, 1999). Za Zlín isplanirali su sagraditi parkove, javne površine te ga okružiti zelenim pojasom. Uz navedeno, grad bi povezali privatnom željeznicom, zračnom lukom, telefonom i telegramom. Zlín je bio podijeljen na stambenu, industrijsku i javnu zonu u kojoj prevladavaju zelene površine i administrativne zgrade. Oženjenim stanovnicima dana je privatnost, dok su neoženjeni bili smješteni u zajedničke spavaonice (Jenkins, 1999). Tako je vlasnik kompanije, Tomáš Bat'a, moralno i društveno kontrolirao mlade. Međutim, Bat'a nije pokušao utjecati samo na ponašanje mladih, nego je pomoću pješačkih staza kojim bi se hodalo do posla, pokušao neku individualnu aktivnost pretvoriti u zajedničku. Na kraju su rezultati gradnje bili toliko impresivni da je i Le Corbusier bio zadivljen njihovim uspjehom (Jenkins, 1999).

František Lýdie Gahura sudjelovao je u izgradnji uspješnog radničkog naselja u Zlínu, kao i većeg dijela grada (Smith, 2008). Njegov doprinos vidljiv je u uniformnim kockastim radničkim kućama za koje je napravio nacrt (Merrill, 2017). No, iako je grad nudio priliku doseljenicima, vidljive su naznake stroge korporativne kontrole većeg dijela aspekata pojedinčevog života. Sama činjenica da je velik broj ljudi živio u jednako kockastim kućama, za koju su plaćali jednu krunu najma, govori nam da je zajednica dolazila ispred pojedinca (Jenkins, 1999).

4. 2. Sir Patrick Geddes

Patrick Geddes je škotski biolog rođen u Ballateru⁶⁶ 1854. godine (Munshi, 2000). Odrastao je u škotskom zavičaju okružen brdima, šumama, poljima i vrtovima. Ondje je uz pomoć oca, koji je podupirao njegovu znatiželju za znanjem, zavolio prirodu i naučio održavati vrt koji će u njegovom urbanističkom radu zauzeti važno mjesto (Munshi, 2000). Slično kao i sir Ebenezer Howard, svjedočio je pomahnitaloj urbanizaciji, njenim posljedicama i brojnim socijalnim reformama koje su pokušale umanjiti ili eliminirati negativne efekte rasta urbanih sredina i njene prenapučenosti (Crane, 2003).

Patrick Geddes je razvio nove načine regionalnog i urbanog planiranja. Smatrao je kako se prilikom urbanog planiranja moraju provesti detaljna istraživanja flore, faune, klime i prirodne topografije te hidrologije (Hall, 2014). No, to nije sve. Potrebno je bilo istražiti društvene i

⁶⁶ Ballater – Selo zapadno od Aberdeena (Munshi, 2000).

gospodarske prilike te njihove izazove (Hall, 2014). Uz to, za svaku urbanu sredinu važna je njena povijesna i kulturna tradicija koju valja sačuvati (Munshi, 2000). Također, prvi je urbani teoretičar koji je na grad gledao kao na jedan veliki organ. Njemu siromašne četvrti nisu neprivlačni dijelovi grada, nego sredine koje utječu na ostatak urbanog tkiva. Osim urbanih sredina, njegove ideje protezale su se na cijelu regiju u kojoj se nalazi grad. Smatrao je kako prilikom urbanog planiranja treba provesti regionalno istraživanje koje bi spojilo grad i regiju (Munshi, 2000. i Meller, 1973). Urbane sredine nisu se najbolje odnosile prema regijama jer su crpile regionalne resurse i tako osiromašivale manja naselja, odnosno sela (Munshi, 2000). Zbog toga su njegovi urbani nacrti osjetljivi, lokalni i humani (Rubin, 2011).

Godine 1925. dobio je priliku predstaviti svoje ideje u urbanom planu Tel Aviva. Iste godine predstavio ga je gradskim vlastima Tel Aviva. Nacrt bi pokrio teren između rijeke Yarkon na sjeveru, ulice Bograshov na jugoistoku, Mapu ulicu na jugozapadu (Welter, 2011). Istočnu granicu činila bi Ibn Gvirol ulica. Na tom području zamislio je mrežu ulica koje bi tvorile velike blokove. Mali stambeni blokovi služili bi kao standardni tip zgrade. Svaki blok i svi stanovi imali bi uređeni otvoreni prostor. I na kraju, na jednom mjestu koncentrirao bi kulturne institucije. Urbani nacrt sastoji se od četiri vrste ulica i čini osnovnu podjelu zemlje. Glavne ulice koje idu u smjeru jug-sjever (Welter, 2011). Sporedne ulice sijeku glavne u smjeru istok-zapad. Treća vrsta ulica su bulevari s drvoredima. I na kraju, Geddes je zamislio mrežu manjih ulica koje vode prema kućama. Za svaki blok, Geddes je isplanirao prostor u kojemu bi se nalazile manje zelene površine. Geddesov plan za Tel Aviv u većoj mjeri je proveden. Shema ulica i podjela zemljišta na veće blokove je primijenjena, iako je broj središnjih prostora unutar blokova smanjen (Welter, 2011: 114). Gradske vlasti držale su se sugestija vezanih uz visinu stambenih zgrada, no zbog dolaska izbjeglica iz Europe, građene su na širim površinama i bile su više. Između ostalog, broj kulturnih građevina smanjen je u odnosu na Geddesov plan (Welter, 2011).

Patrick Geddes je uveo revolucionarne ideje u urbanom i regionalnom planiranju. Jedno od njih je pomno znanstveno istraživanje geografskih, hidroloških, kulturnih, povijesnih i inih karakteristika (Hall, 2014). U velikoj mjeri njegove ideje se poklapaju sa zamislama sir Ebenezer Howarda (Crane, 2003). Obojica predlažu veći broj zelenih površina i decentralizaciju velikih urbanih sredina (Hall, 2014). No, za razliku od Geddesa, Howard ne razmišlja previše o povijesnim i kulturnim tradicijama. Na Geddesa u tom pogledu je utjecao

La Play⁶⁷ (Hall, 2014). Geddes je od njega usvojio ideju mjesta, posla i naroda⁶⁸. Prilikom urbanog planiranja, prema Geddesu, trebalo je proučiti odnose između lokacije stanovanja, radnog mjesta i narodne, ili društvene, tradicije/kulture. Od Petra Kropotkina⁶⁹ usvaja ideje decentralizacije i stvaranja kooperativnih zajednica. Upravo je potonja ideja davala veliku važnost povijesnoj i kulturnoj tradiciji određene zajednice. Bez jasnog identiteta, koji bi se u gradovima održavao uz pomoć raznih kulturnih institucija – muzeja, kazališta i tako dalje – ne bi se mogla stvoriti gradska kooperativna zajednica (Hall, 2014).

Prilog 5. Urbani plan za Tel Aviv Patricka Geddesa (Welter, 2009).

4. 3. Osvrt na pokret vrtnih gradova

Ebenezer Howard svjedok je rapidne urbanizacije u Velikoj Britaniji i SAD-u koja je za sobom donijela mnoge probleme. Gradovi njegovog doba središta su industrijske proizvodnje koja uništava prirodni okoliš (Clark, 2003). S druge strane, vlasnici industrijskih

⁶⁷ Pierre-Guillaume-Frédéric Le Play (1806. – 1882.) – Francuski rudarski inženjer i sociolog koji je razvio tehniku za sustavno istraživanje obitelji (Britannica). Živio je u vremenu industrijske revolucije pa je, kao i mnogi drugi, vidio njene negativne društvene posljedice; pauperizacija, prostitucija i tako dalje. Zbog toga je smatrao kako je obitelj, u kontekstu svog okruženja, glavni čimbenik društvene stabilnosti i moralnog autoriteta (Hall, 2014. i Britannica)

⁶⁸ Na francuskom jeziku - *Lieu, Travail, Famille*

⁶⁹ Pjotr Aleksejevič Kropotkin (1842. – 1921.) – Ruski je knez, teoretičar anarhizma, sociolog, geolog i geograf. Godine 1872. postaje član Prve internacionale 1874. uhićen je i zatvoren u Petropavlovskoj tvrđavi (Hrvatska enciklopedija, 2021). Godine 1876. bježi te putuje po Engleskoj, Švicarskoj i Francuskoj gdje širi anarhističke ideje. Zagovarao je stvaranje kooperativnih zajednica (Hrvatska enciklopedija, 2021. i Hall, 2014). Po njemu uzajamna pomoć u ljudskim zajednicama je pravilo, a ne iznimka (Britannica).

pogona malim plaćama, prekomjernim satima i lošim radnim uvjetima iscrpljuju radnike. Zbog svega navedenog zagovara osnivanje vrtних gradova s ograničenim brojem stanovnika i velikim zelenim površinama. Ideje Ebenezer Howarda proširile su se diljem svijeta, no nisu prihvaćene u izvornom obliku. Umjesto vrtних gradova, građene su vrtne četvrti (Hall, 2014. i Clark, 2003). František Lýdie Gahura je radio kao arhitekt i urbani planer za Bat'a kompaniju. Ondje je slijedio upute i želje vlasnika Tomáša Bat'e. U njegovom radu vidljiv je utjecaj Ebenezer Howarda te naputci od strane kompanije. Radničko naselje u Zlínu okružio je zelenim površinama, a u samom naselju sagradio je mnoštvo parkova (Smith, 2008. i Jenkins, 1999). Kod Patricka Geddesa također je vidljiv utjecaj Howarda i drugih društvenih teoretičara. Veliku važnost davao je zelenim površinama, a u nekim ga je idejama premašivao. Primjerice, prilikom urbanog planiranja pokušava očuvati i poticati kulturni identitet urbane sredine koji je zbog urbanizacije počeo gubiti na značenju. Njegovo životno djelo, barem u povijesti urbanog planiranja, je nacrt za Tel Aviv. Gradske vlasti izabrale su njegov urbani plan u kojemu središnje mjesto zauzimaju vrtovi i kulturni objekti (Hall, 2014. i Welter, 2011).

Na Howarda i Geddesa negativni učinci industrijske revolucije najviše su utjecali na oblikovanje njihovih ideja glede urbanog planiranja. Uz to, Howard je ideju učinio pogodnom za ulagače, a Geddesov nacrt prihvaćen je od strane političkih aktera u gradskoj vlasti Tel Aviva. I na kraju, na rad Gahure utjecale su ideje vrtних gradova, a radom za Bat'a kompaniju, uspio ih je materijalizirati (Hall, 2014. i Smith, 2008).

5. Diktatori i urbano planiranje

Prvu polovicu 20. stoljeća je obilježila pojava radikalnih političkih pokreta u Europi. Ovdje ćemo ukratko opisati povijesne procese koji su utjecali na pojavu totalitarizma u Njemačkoj i Rusiji. Prvu političku revoluciju i šok za europske vladare, iznjedrili su ruski komunisti 1917. godine. Tome je prethodila neizvjesna situacija u kojoj se Rusko Carstvo našlo u Prvom svjetskom ratu (Woloszanski, 2013). Vojnici na istočnom bojištu bili su slabo opremljeni, gladni i nedovoljno motivirani za daljnje vođenje rata. Caru Nikoli II. dani vladavine polako su bili odbrojavani. Zemlja je bila u gospodarskom kolapsu, a Njemačka je u zapečaćenom vagonu, koji je putovao iz Švicarske, poslala Vladimira Iljiča Lenjina kako bi srušio status quo, odnosno politički poredak u Ruskom Carstvu, i potpisao mir s Njemačkom. Lenjin je uspio u svom poslanju te je Rusiju preobrazio u komunističku državu. S druge strane, u Njemačkoj povijesni proces metamorfoze u totalitarnu državu čekao je svoju priliku (Woloszanski, 2013). Iz Prvog svjetskog rata Njemačka izlazi poražena i ponižena. Poniženje

koje je Njemačka iskusila uvelike je doprinio Versajski mirovni ugovor iz 1919. godine. Ugovorom je određeno da Njemačka mora platiti veliku ratnu odštetu, smanjiti broj vojnika na 100 000, predati važna teritorijalna i kolonijalna područja u korist pobjedničkih sila (Woloszanski, 2013). No, unatoč svemu, 1920-ih godina Njemačka proživljava ekonomski i kulturni uzlet. Problemi počinju s Velikom ekonomskom krizom 1929. godine. Nacisti nisu dugo čekali te 1933. godine preuzimaju vlast u državi. Doduše, njemački predsjednik Hindenburg bio je taj koji je imenovao Hitlera za novog kancelara te mu tako u ruke predao budućnost njemačkog naroda (Woloszanski, 2013). Obje države brzo stavljaju umjetnost, književnost, arhitekturu i ostalo u službu propagiranja nadmoći i idealnog, odnosno utopijskog društva (Pejić, 2009). Ta propaganda bit će vidljiva u urbanom planiranju Hitlerove Germanije i Staljinovih utopijski planova (Overy, 2005).

5. 1. Urbani planovi Adolfa Hitlera

Hitler je u *Mein Kampf* iznio politički program koji se dotakao važnih svjetskih gradova. Napisao je kako je za bilo koji pokret, politički ili vjerski, potreban lokalitet koji bi iskazivao njihovu čarobnost (Overy, 2005). Takvim lokalitetima smatrao je Rim i Meku. Važnost koju Rim i Meka nude svojim religijskim vjernicima, pokušao je prenijeti u Berlin. U prijašnjoj Weimarskoj republici Berlin se držao moderne arhitekture, bio je kaotično izgrađen, i, kako je Hitler naveo, zračio je na boljševizam. Toliko mu se nije sviđao glavni grad Njemačke, da je u jednom trenutku predložio izgradnju potpuno nove idealne prijestolnice nedaleko od Berlina (Overy, 2005). Međutim, na kraju se ipak zadržao na Berlinu. Hitler je imao mnogo planova, no nije bio arhitekt koji bi ih mogao nacrtati. Tu zadaću dao je svome omiljenom arhitektu – Albertu Speeru⁷⁰ (Pejić, 2009). Obojica su računali na konačnu pobjedu njemačkog Wehrmachta u Drugom svjetskom ratu. Kako bi ovjekovječili neizbježnu pobjedu u ratu, planirali su Berlin pretvoriti u najznačajniji grad u povijesti. Drugim riječima, htjeli su sagraditi prijestolnicu koja bi bila dostojna tisućljetnog Reicha (Forsgren, 2012). Berlin je trebao dobiti nove bulevare, monumentalne građevine i spomenike (Pejić, 2009). Bulevari bi se protezali duž cijelog Berlina, a širina najvećeg iznosila bi 130 metara (Overy, 2005. i Lane, 1986). Taj bulevar bio bi za trećinu širi od Elizejske poljane⁷¹. On bi vodio do granitnog slavoluka visokog 117

⁷⁰ Alber Speer (1908. – 1981.) – Najpoznatiji arhitekt u Trećem Reichu i miljenik Adolfa Hitlera. Od 1937. godine glavni je inspektor za građevine u Berlinu (Overy, 2005). Za vrijeme rata bio je ministar naoružanja. Kako bi održavao njemačku ratnu mašineriju, služio se prisilnim radom. Na suđenju u Nürnbergu priznao je da se služio prisilnim radom (Forsgren, 2012). Oslobođen je odgovornosti za genocid nad Židovima i inima. Drugim riječima, na sudu je rekao kako nije bio upoznat da se provode takvi gnjusni zločini protiv čovječnosti (Forsgren, 2012).

⁷¹ Elizejske poljane – Avenija koja presijeca istoimeni park. Navedena avenija spaja dva pariška trga: Place de la Concorde i Place de l'Étoile (Hrvatska enciklopedija, 2021).

metara na kojemu bi bila urezana imena 1 800 000 poginulih njemačkih vojnika iz Prvog svjetskog rata (Overy, 2005). Također, Albert Speer planirao je sagraditi Narodni dom (Volkshalle) koji bi u potpuno zatvoreni prostor, odnosno pod kupolom, mogao primiti 200 000 ljudi. Sama kupola bila bi visoka 74 metara, s promjerom od 250 metara, a sama zgrada bila bi visoka 290 metara (Overy, 2005). Narodni dom trebao je biti središte nacističke ideologije i svojevrsna katedrala u kojoj bi se štovao Hitler i nacistički pokret (Forsgren, 2012). Početak gradnje odgođen je zbog rata, a da su nacisti u kojem slučaju pobijedili, Narodni dom gradilo bi 3 000 000 stranih radnika na prisilnom radu (Overy, 2005).

Iako je Hitleru Berlin predstavljao prioritet, nije zaboravio na ostale njemačke gradove. Planirao je pokrenuti program obnove dvadesetak njemačkih gradova (Overy, 2005). Svaki grad trebao je imati jednu veliku i široku ulicu koja bi vodila od trga koji bi mogao primiti desetke tisuća ljudi, a neki čak i milijun. Od 1939. godine Gottfried Feder iznosi stranački program u knjizi *Die neue Stadt - »Novi grad«* (Overy, 2005: 224). U njemu zagovara idealni grad ne veći od 20 000 stanovnika. Takvi manji gradovi bili bi mješavina velegrada i idiličnog njemačkog sela. Potonje se sviđalo i Hitleru koji je zamišljao takve gradove povezane modernim autocestama⁷². Speer je procijenio da bi za gradnju idealnih gradova bilo potrebno 20 milijardi njemačkih maraka (Overy, 2005).

U svibnju 1945. godine Nacistička Njemačka poražena je od strane Crvene armije, vojske SAD-a te Velike Britanije. Od megalomanskih gradova ostali su nam nacrti, a one građevine koje su služile za velike skupove, prije svega, u Nürnbergu, zapušteni su ostatci totalitarističkog režima (Forsgren, 2012).

5. 2. Urbane utopije u Sovjetskom Savezu s posebnim osvrtom na ideje Josifa Staljina

Nakon Oktobarske revolucije komunizam se ukorijenio u Sovjetskom Savezu pod vodstvom Lenjina koji umire već 1924. godine. Nakon smrti u borbu za nasljednika ulaze Staljin sa suradnicima⁷³ i Lav Trocki⁷⁴. Iz političke borbe kao pobjednik izlazi Staljin (Woloszanski, 2013). Riječ je o jednoj fascinantnoj povijesnoj osobi. Sebe je prikazivao kao velikim i jakim muškarcem, iako je bio visok svega 163 cm. Prema vlastitoj djeci bio je hladan,

⁷² Automobili za moderne autoceste bili bi građeni u Wolfsburgu, odnosno u novosagrađenom nacističkom industrijskom gradu (Overy, 2005).

⁷³ Staljinovi suradnici – Grigorij Jevsejević Zinovjev i Lev Kamenev (Woloszanski, 2013). Obojica su kasnije bili žrtve Staljinovih čistki (Woloszanski, 2013).

⁷⁴ Lav Trocki – Najveći Staljinov protivnik. Isključen iz komunističke stranke 1927. godine. Ubijen u Meksiku 1940. godine. Vrlo je vjerojatno da je Staljin naredio njegovu eliminaciju (Woloszanski, 2013).

a u društvu često neugodan i pomalo neodgojen (Filipović, 2009). Kao i Hitler, moć Sovjetskog Saveza pokušavao je manifestirati na sve moguće načine (Pejić, 2009). Prema petoljetkama⁷⁵ Sovjetski Savez trebao se preobraziti u moćnu i bogatu državu. No, njegovi planovi odveli su neke dijelove države u tešku bijedu, kao Ukrajinu, a dio stanovništva zbog optužbe za veleizdaju protjerano je u gulage (Woloszanski, 2013). Staljin je donio ključne odluke kako u gospodarstvu, poljoprivredi i ostalim sektorima, tako i u stvaranju urbanih nacrti i utopija (Pejić, 2009).

Gradovi Sovjetskog Saveza naslijeđenih od nekadašnjeg Ruskog Carstva Staljinu se nisu sviđali (Pejić, 2009). Smatrao je kako je potrebno izgraditi nove socijalističke gradove u kojima ne bi bilo crkava i dvoraca. U starijim gradovima počeli su rušiti crkve i dvorce te graditi partijske zgrade, dvorane i trgove kako bi isticali komunističku solidarnost i zajedništvo. Primjer novog socijalističkog grada – ili sotsgorods – trebao je biti Magnitogorsk (Pejić, 2009. i Ilchenko, 2022). Sagrađen je na velikom nalazištu željezne rude na južnom kraju Urala. Izgradnja započinje 1929. godine, a novi grad trebao je stanovnicima usaditi socijalistički način života (Pejić, 2009). Grad bi bio udaljen od golemog industrijskog pogona, a zeleni pojas štitio bi grad od smoga. Stanovnici bi živjeli u superblokovima. Njih 8000 živjelo bi u jednom bloku (Overy, 2005). Zajedno bi kuhali, doručkovali, ručali, večerali i tako dalje. Stanovnici bi se u slobodno vrijeme bavili športom, išli u kina ili, općenito, uživali u dokolici. Odgoj djece bio je zadatak odgojiteljica u vrtiću. Prvi sagrađeni superblok bio je sve samo ne ugodan za život. Izgradnja je dovršena 1933. godine, a zgrada nije bila spojena kanalizacijskim sustavom, sanitarnih potrepština nije bilo dovoljno te su mnogi stanovnici nuždu morali obavljati u improviziranim drvenim toaletima na ulici pokraj superbloka (Overy, 2005). Drugi superblok bio je jednako loš kao i prvi. Na kraju je većina proletera živjela u daščarama u kojima su udisali tvornički smog. No, stranački dužnosnici živjeli su u pristojnim zgradama, okruženi zelenim površinama. Uz Magnitogorsk kao socijalistički grad ističe se i Sverdlovsk⁷⁶ (Ilchenko, 2022. i Overy, 2005). U njemu je sagrađen golem pogon za tešku industriju. Tridesetih godina 20. stoljeća posjećene su okolne šume kako bi se Sverdlovsk mogao širiti. Nakon Drugog svjetskog rata postao je vrtni grad okružen zelenilom. Od 1960. do 1980. godine nastavlja se razvijati. Raspadom socijalizma utopijske ideje o »socijalističkim gradovima« odlaze u ropotarnicu prošlosti (Ilchenko, 2022).

⁷⁵ Petoljetke – Ekonomski petogodišnji planovi u SSSR-u. Pomoću njih pokušala se provesti ubrzana industrijalizacija, kolektivizacija i tako dalje (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁷⁶ Sverdlovsk novim imenom – Jekaterinburg. Najveći je grad smješten na području Urala (Hrvatska enciklopedija, 2021). Bio je za vrijeme Drugog svjetskog rata od iznimne industrijske važnosti za sovjetsku ratnu mašineriju upravo zato što se nalazio na Uralima (Pejić, 2009).

Tragovi Staljinovih socijalistički gradova mogu se pronaći u Moskvi. Staljinu se, kao i Hitleru, nije sviđala prijestolnica Sovjetskog Saveza (Overy, 2005). U srpnju 1935. godine Staljin i Molotov potpisuju rezoluciju centralnog komiteta »*O generalnom urbanističkom planu za obnovu Moskve*«. Po njemu grad bi se u narednih deset godina udvostručio (Overy, 2005: 223). Moskva bi dobila velike administrativne građevine sagrađene u neoklasičnom stilu⁷⁷, stambene blokove i velike trgove na kojima bi se okupljao radni narod Sovjetskog Saveza. Možda najznačajniji dovršeni građevinski projekt bio je Moskovski metro. Gradnja metroa počela je 1932. godine, a 1935. Staljin je otvorio prvih dvanaest kilometara. Metro je simbolizirao moćnu i bogatu proletersku državu. Bio je okićen mozaicima i ekscentričnim ukrasima te sagrađen u neoklasičnom stilu (Overy, 2005: 223). Iste godine otvoren je monumentalni hotel Moskva. No, sve građevinske projekte ponizila bi Palača Sovjeta. Sa svojih planiranih 420 metara bila bi najveća zgrada na svijetu (Overy, 2005: 219). Podna površina iznosila bi 120 000 četvornih metara. Na vrhu bi se nalazio kip Lenjina visok 90 metara. Lenjinova ruka bila bi dugačka nevjerojatnih 35, a prsti 6 metara. Do Palače Sovjeta vodila bi novoizgrađena cesta široka i do 250 metara. Njena gradnja potrošila bi 16% cementa koji se proizvede na godišnjoj razini u Sovjetskom Savezu. Palača na kraju nije sagrađena, a razlog tomu sama je monumentalnost građevine (Overy, 2005: 219).

Iako uspješniji u gradnji utopije, Staljinovi, i općenito, socijalistički urbanistički planovi puno su obećavali, ali iza tih obećanja nisu stajali naročito veliki rezultati. Superblokovi za obične radnike bili su loše građe, bez kanalizacije i osnovnih sanitarnih potreština (Overy, 2005). Drugi gradovi industrijskog tipa nicali su po ostalim republikama, a neki od njih nosili su Staljinovo ime. Primjerice, Staljingrad, odnosno današnji Volgograd (Pejić, 2009). No, glede stvaranja novog socijalističkog društva, napravljeni su mali, ili skoro nikakvi, pomaci (Overy, 2005).

5. 3. Zaključna riječ – Diktatori kao urbanisti

Adolf Hitler i Josif Staljin preko urbanih planova za prijestolnice i novoosnovane gradove, pokušali su izgraditi potpuno novo društvo (Overy, 2005). U njima pojedinac bi manje-više bio žrtvovan za dobrobit kolektiva (Pejić, 2009). Glomazne građevine, tajne policije, kult ličnosti i sveprisutna propaganda doveli su do stanja kolektivne zaludenosti u kojoj se izgubila individualnost pojedinca (Pejić, 2009: 25). U tome je važnu ulogu imala arhitektura i urbano planiranje (Pejić, 2009). Većina onoga što su Hitler i Staljin isplanirali nije provedeno

⁷⁷ Francuski arhitekt Auguste Perrota popularizirao je suvremeni neoklasicistički stil po kojem je sagrađen Moskovski metro (Overy, 2005).

u konkretno fizičko djelo. No, one utopije koje su izgrađene često su, pomalo ironično u slučaju Sovjetskog Saveza, za proletere više podsjećale na distopiju u kojoj ljudima nisu osigurane adekvatne sanitarne potrebe (Overy, 2005). Međutim, stanovnici u Njemačkoj našli su se u još većima problemima. Njihov Führer pokrenuo je rat u kojemu su čitavi njemački gradovi bili srušeni sa zemljom (Woloszanski, 2013). Za njemački narod glavna se utopija, ona o tisućljetnom Reichu s velebnim građevinama, pretvorila u noćnu moru koja je preuzela oblik britanskih i američkih bombardera iznad njihovih domova (Woloszanski, 2013. i Overy, 2005).

U ovom poglavlju jasan je utjecaj političkih aktera, u vidu Adolfa Hitlera i NSDAP-a te Josifa Staljina i komunističke partije, na stvaranje urbanih utopija, ili u oba slučaja, novog čovjeka i društva (Overy, 2005. i Woloszanski, 2013).

6. Modernizam

Prilikom proučavanja povijesnih razdoblja, posebice iz perspektive sociologije, gotovo je nemoguće vremenski odrediti kada započinje, a naročito, kada završava modernizam. Vremenski period 19. stoljeća i razdoblje industrijske revolucije najčešće se uzima kao početak razdoblja modernizma (Vrcan, 2005). Zapadna Europa tada doživljava korjenite ekonomske i političke promjene⁷⁸ (Kale, 1989). One potiču i stvaraju uvjete za tehnološku revoluciju koja je rezultirala pojavom automobila, telegrama, elektromotora i mnogih drugih izuma (Knoll, 2016). Međutim, modernizam se u arhitekturi i urbanizmu postupno razvija tijekom prve polovice 20. stoljeća (Backović, 2020). Zagovornici modernizma težili su stvaranju univerzalnog arhitektonskog stila i urbanističkog nacrt koji bi zadovoljavao sve ljudske potrebe. Uostalom, na samu arhitekturu utjecaj izvršava avangardni pokret⁷⁹, a naročito dadaizam koji zagovara prekid s tradicijom i autoritetom. Kada dođe do navedenog prekida, početak će se, barem po dadaistima, razvijati novi društveni poredak (Backović, 2020). Među vodećim predstavnicima modernizma ubraja se Bauhaus pokret kojem ću se u ovom poglavlju posvetiti. No, prvo ćemo opisati uzroke pojave neobara, stilove korištene prilikom njihove gradnje i ukrašavanja te njihovo mjesto u utopijskoj misli (Hall, 2014. i Macionis i Parrillo, 2012).

⁷⁸ Nakon revolucionarne 1848./49. stari režim se održao, ali od tada se postupno uvode promjene u političkim sustavima (izbori, ustavi, često napisani od strane cara i tako dalje) (Zgurić, 2014). No, svoj kraj dočekat će na koncu Prvog svjetskog rata kada će propast sljedeća carstva: Austro-Ugarsko, Njemačko, Rusko i Osmansko. Njihov propast označit će kraj ostacima ostataka nekadašnjeg starog poretka (Rudolf, 2014).

⁷⁹ Avangarda – Umjetnički pravac koji se sastojao od različitih pravca, grupa i struja. Sam naziv preuzet je iz vojne terminologije, a na hrvatski se može prevesti kao »prethodnica«. Obilježje pokreta je njena društvena angažiranost. Avangardni umjetnici nastoje promijeniti umjetnost, društvo i čovjeka (Backović, 2020).

6. 1. Neboderi u SAD-u

Prvi neboderi⁸⁰ sagrađeni su u SAD-u (Barr, 2014). Pred kraj 19. stoljeća SAD polako, od Britanskog Carstva, preuzimaju mjesto najjače svjetske ekonomije (Sellers et al, 1995). U takvoj burnoj ekonomskoj klimi, započinje natjecanje između Chicaga i New Yorka. Oba grada pokušala su privući što veći broj industrijalaca i radnika, što je prouzrokovalo širenje navedenih gradova. Građevinskog zemljišta je ponestajalo pa se jedino moglo graditi prema nebu, odnosno, u visinu. Gradnja prvog nebodera završena je u Chicagu 1885. godine (Barr, 2014). Neboder je sagrađila Home Insurance Company⁸¹, a nazvali su ga – Home Insurance Building. Prvi neboder, dosegao je, sa svojih deset katova, visinu od 44 metara (Peet, 2011. i History.com 2018). Četiri godine nakon Chicaga, 1899. godine, sagrađen je prvi neboder u New Yorku – Tower Building. Tower Building imao je 11 katova, čeličnu skeletnu konstrukciju i dizala. Od ostalih nebodera u New Yorku ističe se Flatiron zgrada koja je dovršena 1902. godine. Neboder je zbog oblika bio zanimljiv publici, a sa svoja 22 kata, doseže visinu od oko 90 metara (Barr, 2014. i History.com, 2018). No, ipak među najznačajnijim neboderima New Yorka i dalje se ističe Empire State Building. Ona je, sa svoja 102 kata, visoka nevjerojatnih 440 metara (Macionis i Parrillo, 2012. i American Experience).

Željezne i čelične konstrukcije te izum dizala⁸² redefinirale su visinu, dizajn i izgled zgrada. Metalne konstrukcije omogućile su gradnju visokih zgrada bez ogromne podloge⁸³ koje bi zauzimale ograničeni prostor u gradovima kao što su New York i Chicago (Barr, 2014). Sljedeća revolucionarna metoda umetanja armature, bilo od čelika ili željeza, u beton, omogućila je gradnju još viših nebodera (Sprague, 2015). Takav beton⁸⁴ nazivamo armiranim betonom. Prvi neboder, nazvan Ingllas Building, sagrađen je od armiranog betona, a nalazi se u Cincinnatiju. Neboder je, sa svojih 16 katova, dosegao visinu od 64 metara (Sprague, 2015. i American Society of Civil Engineers).

⁸⁰ Neboder čini čelična skeletna konstrukcija sastavljena od čelični okvira, stupova i greda (Barr, 2014).

⁸¹ Home Insurance Company – Firma iz New Yorka koja je prodavala vlasnička osiguranja za nekretnine (History.com, 2018).

⁸² Dizalo – Dizala postoje još od antičkog vremena, no ne radi se onima koje pokreće struja. Prvo takvo dizalo napravio je Werner von Siemens 1880. godine. Kasnije će brojni drugi inovatori i inženjeri unaprjeđivati von Siemensov originalni nacrt (American National Standards Institute, 2022).

⁸³ Zgrade prije čeličnih konstrukcija i armiranog betona morale su imati masivne temelje koji bi podržavali visinu zgrade. Što je zgrada bila viša, temelji i prizemni dio morao je biti veći (Peet, 2011). Drugim riječima, visoke zgrade zauzimale su puno prostora kojega nije bilo mnogo u New Yorku ili Chicagu. Također, građevinsko zemljište nije bilo jeftino (Barr, 2014).

⁸⁴ Beton – Mješavina veziva (najčešće cementa), agregata (većinom šljunka ili pijeska) i vode (Hrvatska enciklopedija, 2021). Antički Rimljani koristili su ga u gradnji kupole jedne od najpoznatijih rimskih građevina – Panteona (Viličić, 2000).

Čelična konstrukcija i ostale inovacije omogućile su neboderima dosezanje do tada neviđenih visina zbog čega su vrlo brzo postali statusni simboli velikih korporacija i bogatih obitelji (Barr, 2014). Automobilski proizvođač Chrysler⁸⁵, odnosno vlasnik Walter Chrysler dao je sagraditi Chrysler Tower (Macionis i Parrillo, 2012. i Britannica, 2023). Neboder je sagrađen 1930. godine. Sa svojih 77 katova, visok je oko 320 metara. Neboder je krasio *art deco* stil (Macionis i Parrillo, 2012. i Britannica, 2023). Navedeni stil veliku važnost stavlja na ukrašavanje unutrašnjosti. Sve prostorije i sav namještaj u Chrysler Tower napravljen je u *art deco* stilu. Vanjske fasade oba nebodera također su uređene *art deco* stilom (Searing, 2004). U isto vrijeme, na početku 20. stoljeća, u SAD-u oživljen je neogotički stil⁸⁶, a među najpoznatijim neogotičkim neboderima toga stila ističu se Woolworth Building i The Tribune Tower (Ziolkowski, 2018). Neboder Woolworth sagrađen je 1913. godine. Visok je oko 240 metara, a rekord za najvišu naseljenu zgradu držao je do 1931. godine kada je sagrađen Empire State Building. Woolworth zgrada imala je 3000 ureda, 5000 prozora te je u njoj moglo raditi i živjeti sveukupno 12 000 ljudi (Ziolkowski, 2018). Suvremenici su je nazivali »katedralom trgovine«. Fasada nebodera ukrašena je s mnoštvom *gargojla*. Vrh je lako vidljiv, a na sva četiri ugla strši toranj. Sljedeći neboder – The Tribune Tower – sagrađen je u Chicagu 1925. godine. Neboder je, sa svojih 36 katova, visok 141 metar (Ziolkowski, 2018. i Britannica). Arhitekti obaju građevina spojili su kamen i čelik, srednjovjekovno i moderno te tako stvorili neogotički neboder (Ziolkowski, 2018: 260). Drugim riječima, oživjeli su gotički, odnosno, stvorili neogotički stil gradeći zadivljujuće nebodere (Ziolkowski, 2018).

6. 1. 1. Uloga nebodera u utopijskoj misli Sant'Elia

Neboderi se u SAD-u počinju graditi zbog skupih gradskih parcela, dok se, u međuvremenu, europski arhitekti drže tradicionalnih nacрта, odnosno izbjegavaju uvesti nove građevinske materijale (čelik, željezo i armirani beton) u arhitekturu (Hall, 2014. i Sant'Elia, 2009). No, Antonio Sant'Elia⁸⁷ pokušao je promijeniti mišljenja svojih kolega arhitekata glede držanja prema tradiciji. Po uzoru na Marinettija⁸⁸, koji je napisao manifest o futurizmu,

⁸⁵ Chrysler – Automobilaska kompanija iz Detroita (Britannica, 2023). Detroit je, zbog važnosti automobilske industrije, dobio nadimak »Motor City« (Macionis i Parrillo, 2012.).

⁸⁶ Neogotika – Arhitektonski stil koji svoje nadahnuće pronalazi u srednjovjekovnoj arhitekturi. Dominirao je u SAD-u i Velikoj Britaniji. U kontinentalnom dijelu Europi rijetko je zastupljen (Britannica).

⁸⁷ Antonio Sant'Elia (1888. – 1916.) – Talijanski arhitekt i teoretičar arhitekture. Njegova arhitektonska i urbana rješenja (stepenasta izgradnja koja omogućuje bolju osunčanost, odvajanje pješačkog od kolnoga prometa u više razina itd.) usvojili su mnogi današnji suvremeni gradovi (Hrvatska enciklopedija, 2021).

⁸⁸ Filippo Tommaso Marinetti – Talijanski pjesnik koji je osnovao futurizam kao umjetnički pravac. Manifest o futurizmu objavljen je 20. veljače 1909. u francuskom list *Le Figaro* (Backović, 2020.)

Sant'Elia je odlučio napisati *Manifest futurističke arhitekture*⁸⁹ (Backović, 2020. i Sant'Elia, 2009). U njemu je iskritizirao arhitektonske škole u kojima je na prvom mjestu tradicionalni stil. Na početku 20. stoljeća stil koji se njegovao u Europi bio je, barem po Sant'Eliju mješavina nazubljenih stupova, ukrasa iz 17. stoljeća, gotskih lukova i egipatskih pilastara (Sant'Elia, 2009). Takav se europski graditeljski stil i arhitektonske škole kritizira na sljedeći način:

To je vrhunska glupost moderne arhitekture, glupost koja se stalno ponavlja uz proračunato djelovanje akademija, tih zatvora za pamet u kojima su mladi onanistički primorani kopirati klasične modele umjesto da se okrenu traganju za granicama i rešenjima novog, gorućeg pitanja: »futaristička kuća i grad« (Sant'Elia, 2009: 125-126).

U nastavku manifesta odbija sljedeće:

1. svu pseudoavangardnu arhitekturu Austrije, Mađarske, Njemačke i Amerike;
2. svu klasičnu svečanu, crkvenu, kazališnu, ukrasnu, monumentalnu, lakomislenu i ljupku arhitekturu;
3. posvećivanje, rekonstrukciju i reprodukciju spomenika i starih palača;
4. vertikalne i horizontalne linije, kockaste i piramidalne oblike, koji su statični, teški, koji nas opterećuju i tuđi su našoj osjenčanosti (Sant'Elia, 2009: 127).

Nadalje navodi kako današnji čovjek više ne dalje veliku važnost katedralama, palačama, parlamentarnim zgradama, već hotelima, željezničkim kolodvorima, prometnicama, velikim lukama, natkrivenim tržnicama i autocestama (Sant'Elia, 2009: 126-127). Po njemu će budući čovjek uvijek rušiti staro kako bi sagradio novo. Drugim riječima, nove kuće više neće imati dugi rok trajanja, a svaka nova generacija gradit će svoje futurističke gradove. Također, poziva da se u novim gradovima izbace spomenici, nogostupi, arkade i stubišta (Sant'Elia, 2009: 127).

I na kraju, objavljuje sljedeće:

1. da je futuristička arhitektura proračuna, odvažna i jednostavna, arhitektura armiranog betona, željeza, stakla, kartona, tekstilnih vlakana i svih zamjena za drvo, kamen, i opeku koje nam daju mogućnost fleksibilne i lake gradnje.
2. da ovim ne pravimo od arhitekture beživotan spoj praktičnog i korisnog, već ona ostaje umjetnost, što će reći sinteza i ekspresija;

⁸⁹ Futurizam – Avangardni pokret koji se suprotstavlja postojećim tradicijama u kulturi i umjetnosti. Zalagali su se za novu umjetnost koja će uništiti prošlost, i posvetiti se glorificiranju tehnološke moći, brzine, agresije, rata i, naravno, budućnosti (Backović, 2020: 40).

...

6. gotovo je sa arhitekturom kao umjetnošću raspoređivanja oblika zgrada prema unaprijed datim kriterijima;

7. arhitekturu treba shvatiti kao napor da se uskladi slobodno i veoma odvažnom, čovjekovo okruženje sa samim čovjekom, što će reći da svijet predmeta bude neposredni odraz svijeta duha;

8. tako zamišljena arhitektura ne može stvoriti nikakvu naviku na trodimenzionalno ili linearno, jer su osnovne odlike futurističke arhitekture kratak rok upotrebe i prolaznost...(Sant'Elia, 2009: 127-128).

Sant'Elia je zamislio gradove s višeslojnim prometnicama, koje bi razdvajale pješake od motornih vozila, i sve prisutnim mostovima. Nadalje, u nacrtima je vidljiv izostanak prilagođavanju prirodnom okolišu, a u njegovim futuristički gradovima jasno bi bila izražena moć industrije (Backović, 2020: 42).

6. 2. Zaključna riječ

Današnje moderne gradove u Sjevernoj i Južnoj Americi, Aziji (posebice na Arapskom poluotoku), Australiji i Africi⁹⁰ ne možemo zamisliti bez nebodera (Macionis i Parrillo, 2012). Oni simboliziraju bogatstvo grada, države ili korporacije koja ga je sagradila (Barr, 2014). Od skromnih početaka, odnosno visine od svega pedesetak metara, već su do 1930-ih godina neki od njih prelazili visine od 300 metara (Peet, 2011). Navedene visine postigli su zahvaljujući čeličnim konstrukcijama, armiranom betonu i dizalu (Barr, 2014. i Sprague, 2015). U Europi neboderi nisu ni danas zastupljeni u onoj mjeri u kojoj su u ostatku svijeta, no našli su svoje mjesto u manifestu arhitekta Sant'Elia. U njemu kritizira akademiju koja forsira tradicionalan pristup prema arhitekturi, pseudoavangardni pokret Austrije, Mađarske, Njemačke i Amerike, poziva arhitektonsku zajednicu da odbiju spomenike, crkve/katedrale, parlamentarne zgrade i tako dalje (Sant'Elia, 2009). S druge strane, naglašava kako je došlo vrijeme željeza, armiranog betona, stakla i kartona, a nove visoke zgrade imat će kratak životni vijek, jer će svaka nova generacija graditi nove futurističke gradove. U tim gradovima bila bi prepoznata moć industrije u kojoj se arhitektura ne mora integrirati u okruženje. Arhitekti ne bi bili primorani kopirati prethodne stilove, a svojim radom stvarali bi novi urbani krajobraz (Backović, 2020. i Sant'Elia, 2009).

⁹⁰ Europu ne navodimo, jer su europski gradovi, u većini slučajeva, zadržali povijesne jezgre u kojima nema nebodera. Drugim riječima, neboderi su rjeđa pojava u Europi nego u ostalim dijelovima svijeta. Najviše nebodera gradi se u Moskvi i Istanbulu (Hollister, 2013).

Iz navedenog je jasno da se radi o utopijskoj viziji koja se, barem u nekim konceptualnim nijansama, ostvarila. U današnjim urbanim sredinama dominiraju hoteli, željezničke i zračne luke, a neke zgrade imaju i vanjska dizala. No, povijesni spomenici i zgrade, muzeji, katedrale i stare gradske jezgre nastavljaju simbolizirati moć i prestiž mnogih gradova (Backović, 2020).

6. 3. Bauhaus pokret

Godine 1919. Walter Gropius osniva Staatliches Bauhaus spajanjem Likovne akademije i Škole primijenjenih umjetnosti u Weimaru. Bauhaus pokret zadržao se u Weimaru sve do 1926. godine kada se seli u Dessau (Šerman, 2009). Bauhaus pokret pokušao je umjetnost, obrt i tehnologiju, istražujući elemente dizajna u njima, usmjeriti prema razvoju arhitekture (Birringer, 2013). Školu su mogli polaziti arhitekti, umjetnici, plesači i plesačice te mnogi drugi. Svi su oni zajedno radili na stvaranju novih umjetničkih pravaca (Birringer, 2013). Arhitektonski stil Bauhauusa lako je prepoznati. Karakteriziraju ga minimalistički volumeni, gole plohe, hladno pokućstvo najčešće napravljeno od savijenih čeličnih cijevi⁹¹. Bauhausovac Farkas Molnár tvrdio je da Bauhaus arhitektura upućuje na funkcionalnost, racionalnost, tehnološku i konstruktivnu objektivnost i trezvenost (Šerman, 2009: 332). No, prethodno navedeno nije dovoljno. Bez neophodne umjetničke reakcije i eksperimenta, ne mogu se dobiti originalni ishodi i rezultati (Šerman, 2009).

Bauhaus pokret je ostavio veliki utjecaj na današnju arhitekturu. Pred kraj 1920-ih godina arhitekti iz Bauhaus škole bili su angažirani u projektiranju kuća i građevina diljem Njemačke (Wilson, 2017). No, 1933. godine, nacisti su zatvorili školu, a utjecajni djelatnici škole brzo su napustili Njemačku i emigrirali u SAD. Ondje su nastavili s utjecajnim radom gradeći moderne kuće i stambene objekte (Kramer, 2004. i Wilson, 2017). Današnje urbane vile diljem svijeta nastavljaju baštiniti modernističke elemente Bauhaus škole (Wilson, 2017).

6. 4. Kratki osvrt na modernizam

Kraj 19. i početak 20. stoljeća je donijelo revoluciju u arhitekturi i urbanizmu. Počinju se graditi neboderi s armiranim betonom ili čeličnom skeletnom konstrukcijom u stilu neogotike ili art decoa (Barr, 2014. i Macionis i Parrillo, 2012). Talijanski futuristi pod utjecajem avangardnog pokreta pozivaju na odbacivanje tradicije u arhitekturi i prihvaćanje novih stilova i građevinskih materijala – čelika, betona i plastike. Slično kao i u Njemačkoj, odnosno u

⁹¹ Pokret je poznat po dizajniranju modernih stolica. Primjerice, Breuerova Wassily stolica (Bergdoll i Beyer, 2016).

Bauhaus školi gdje se okupljaju arhitekti koji pod utjecajem različitih avangardnih pokreta mijenjaju pogled na dizajn kuća, zgrada te ostalih ustanova (Birringer, 2013. i Sant'Elia, 2009). S druge strane, na pojavu nebodera utjecaj su izvršile skupe parcele u velikim gradovima SAD-a. Za kompanije koje su gradile nebodere ekonomski je isplativije bilo graditi u visinu (Barr, 2014). Drugim riječima, ekonomski faktori utjecali su na pojavu nebodera. Doduše, kasnije se razvijaju već gore navedeni graditeljski stilovi koji i danas krase nebodere sagrađene u prvoj polovici 20. stoljeća (Sprague, 2015. i Ziolkowski, 2018).

7. Le Corbusier – Život i djelo

Francuski arhitekt Le Corbusier⁹² stavit će nebodere u prednji plan vizije vlastitog idealnog grada. Iako ga se često stavlja u prvi red najslavnijih francuskih arhitekata, Le Corbusier nije bio Francuz te mu pravo ime nije Le Corbusier (Hall, 2014). Le Corbusier, odnosno Charles-Edouard Jeanneret, rođen je u švicarskom gradu La Chaux-de-Fonds 1885. godine. Za mnoge posjetitelje, Švicarci su opsjednuto uređen narod. U njihovim gradovima nema vlasi trave koja nije na svom mjesto (Hall, 2014: 238). Takva opsjednutost prema pedantnosti, utjecat će na Le Corbusierove urbane planove. I na kraju, dolazi iz obitelji koja se bavila urarstvom. Sam Le Corbusier jednom je rekao kako je kuća stroj u kojemu se živi, a da arhitektura mora biti funkcionalna i poput stroja (Hall, 2014: 238). Godine 1916. odlazi u Pariz. Ondje postaje jedan od predvodnika avangarde, prvo svojim slikama, onda kritikom arhitekture te naposljetku arhitektonskim doprinosima. Moglo bi se reći kako je Le Corbusier prihvatio kulturni kapital koji sa sobom nosi Pariz (Fishman, 1977).

7. 1. Prvi urbani nacrti

Sir Ebenezer Howard zagovarao je vrtno gradove s najviše 30 000 stanovnika. Howard je smatrao kako gustoća naseljenosti u urbanim sredinama mora pasti. Drugim riječima, Howard je zagovarao decentralizaciju (Fishman, 1977.). S druge strane, Le Corbusier je imao drugačije mišljenje. Njemu nisu smetali gusto naseljeni gradovi, odnosno smatrao je kako u urbane sredine treba napučiti još više stanovnika (Macionis i Parrillo, 2012). Le Corbusier vizije idealnog grada sažeo je u dva urbana plana – La Ville Contemporaine⁹³ i La Ville Radieuse⁹⁴. Obje vizije predviđaju velike nebodere, goleme zelene površine i geometrijski savršeno

⁹² Le Corbusier – Pseudonim kojim se, prilikom pisanja prvih djela, Charles-Edouard Jeanneret počinje koristiti 1920. godine (Hall, 2014). Pseudonim je preuzet od djeda s majčine strane (Hall, 2014).

⁹³ La Ville Contemporaine – Naziv urbanog plana može se prevesti kao »Suvremeni grad«

⁹⁴ La Ville Radieuse – Naziv urbanog plana može se prevesti kao »Sunčani grad«

isplanirane ulice. Urbani plan La Ville Contemporaine predstavljen je 1922. godine publici na Salon d'Automne⁹⁵ (Hall, 2014. i Scalbert, 2001).

7. 1. 1. Suvremeni grad za tri milijuna stanovnika (La Ville Contemporaine)

Na početku 20. stoljeća, po navodima Le Corbusiera, gradove je sve teže kontrolirati. Gradske vlasti neuspješno pokušavaju riješiti probleme potencijalnog prometnog kolapsa, kriminala i tako dalje. Po riječima Le Corbusiera: »Veliki grad je divlja i neuhvatljiva zvjer koja se uporno brani«. Uz navedeno, zapisuje sljedeće: »Moramo imati neka pravila ponašanja i temeljne principe za moderno urbano planiranje« (Le Corbusier, 2009: 196). Iz Le Corbusierova pisanja o *Suvremenom gradu za tri milijuna stanovnika* možemo izdvojiti sljedeće postavke modernog urbanog planiranja, a njih čine: lokacija, stanovništvo, novi urbani plan, motorizirani i nemotorizirani promet. Prvi temelj modernog urbanog planiranja je idealna lokacija. Savršeno mjesto za razvoj modernog grada je ravan teren, jer je pogodan za lako rješavanje prometnih problema te je na takvoj podlozi na kojoj se mogu lakše osnovati nove gradske četvrti (Le Corbusier, 2009). Nadalje, identificira sljedeću postavku – stanovništvo. Navodi stanovnike koji žive u gradu i rade u centru, oni koji obitavaju u predgrađu te putuju na posao u industrijsku zonu te oni koji rade u središtu, a svoje obitelji su smjestili u vrtne gradove. Drugim riječima, urbanu sredinu čine: centar grada, periferija (industrijska zona) i vrtni gradovi. Stoga predlaže sljedeće – povećanje gustoće grada kako bi grad bio kompaktan, promet brz i efikasan. Po njegovim procjenama, na jednom hektaru trebalo bi smjestiti 3000 stanovnika (Le Corbusier, 2009).

Za novi urbani plan grada piše sljedeće:

U glavnom gradskom centru locirana su 24 nebodera, a u svaki je moguće smjestiti od 10 000 do 50 000 zaposlenih; tu su poslovni i hotelski dio itd., i sve je to predviđeno za 400 000 do 600 000 stanovnika. Stambeni blokovi u centru grada, svrstani u dva osnovna tipa, predviđeni su za još 600 000 stanovnika. U vrtnim gradovima stanuje 2 000 000 stanovnika, a taj broj može biti i veći (Le Corbusier, 2009: 202).

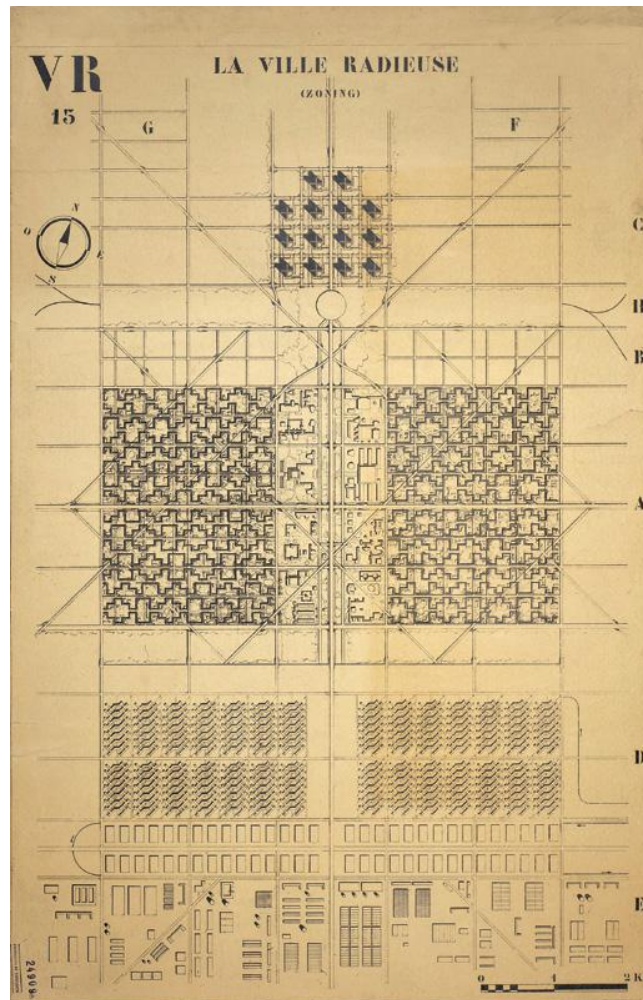
U gradu bi bilo mnoštvo otvorenog prostora ovisno o zonama. U zoni A 95% površine su otvoreni prostori. U zoni B taj broj pada za deset posto – na 85%. U zoni C samo 48% površine su otvoreni prostori. Otvoreni prostori bili bi namijenjeni trgovinama, restoranima, kazalištima, vrtovima i sportskim terenima. Do centra grada vodile bi velike prometnice namijenjene (u

⁹⁵ Salon d'Automne – Jesenska izložba mladih umjetnika koja se održava od 1903. godine u Parizu (Britannica). Po imenu izložbe zaključujemo da se održava svake jeseni (Britannica).

smjeru sjever-jug i istok-zapad) za motorna vozila (Le Corbusier, 2009). Nogostupi bi se ukinuli, odnosno pješačke staze bile bi izdignute iznad prometnica. Na rubovima grada nalazila bi se industrijska zona. Željeznička stanica nalazila bi se u centru grada. Aerodrom bi se također nalazio u centru, a zemljište izvan grada bilo bi u vlasništvu gradske administracije i koristilo bi se za daljnje širenje urbanog tkiva (Le Corbusier, 2009).

7. 1. 2. Sunčani grad (La Ville Radieuse) i zalaganje za sindikalizam

Urbani plan La Ville Radieuse je drugi nacrt idealnog grada. Od prvog se razlikuje po većoj, ili čak potpunoj, kontroli nad proizvodnjom dobara. Le Corbusier je izgubio vjeru u kapitalizam te se počeo zalagati za sindikalizam (Hall, 2014. i Fishman, 1977). Radnici bi izabirali direktore/upravitelje, jer svaki radnik, kako je Le Corbusier smatrao, može prosuditi i izabrati prirodnog vođu, odnosno talentiranog direktora/upravitelja. Upravitelji industrijskog pogona predstavljali bi prvu hijerarhijsku stepenicu. Oni bi upravljali industrijskim pogonima u gradu (Fishman, 1977). Odgovarali bi administrativnim upraviteljima grada, gradski administrativni upravitelji odgovarali bi regionalnima, regionalni bi služili samom vrhu hijerarhijske piramide – nacionalnim upraviteljima, a nacionalni upravitelji upravljali bi nacionalnim resursima te njime razumno raspolagali (Fishman, 1977). Primjerice, ako se sastavi nacionalni program prema kojemu se želi provest plan masovnog stambenog zbrinjavanja, nacionalni upravitelji svakoj bi regiji odredili koliko resursa mora doprinijeti za izvršenje državne inicijative (Fishman, 1977). Nacrt samoga grada ostao je isti. Neboderi bi dominirali gradom i bili dio poslovnog centra (Hall, 2014). U drugoj zoni nalazili bi se hoteli i ambasade, te željeznički kolodvor. Treća zona bila bi rezidencijalna. Četvrta bi bila namijenjena za industriju. U njoj bi bila sagrađena skladišta, podignute tvornice i postrojenja za tešku industriju. Pošto bi visoke zgrade zauzimale malo prostora, sam grad raspolagao bi ogromnim zelenim površinama i cestama koje bi spajale centar i ostale dijelove (Hall, 2014). S druge strane, zagovarao je ukidanje ulica (Backović, 2020). Smatrao je kako za njih nema mjesta u budućnosti jer bi usporavale saobraćaj. Trgovine i kafići, koji su se prije nalazili na nogostupima, bili bi podignuti na krovove. Na njima bi se sagrađile nadstrešnice za kafiće i ostale prodavaonice. Novi ugostiteljski i drugi objekti sagrađeni na krovovima zgrada bili bi međusobno povezani kratkim mostovima s ostalim građevinama (Backović, 2020). I na kraju, Le Corbusier je zamislio nacrt grada sa strogom ortogonalnom uličnom mrežom (Hall, 2014).

Prilog 6. La Ville Radieuse – nacrt idealnog grada po Le Corbusieru. Rezidencijalna zona označena je slovom A, poslovni centar obilježen s C, a tvornice naznačene su slovom D. Zona teške industrije označena je slovom E. B i H slova obilježavaju zonu za hotele, ambasade, željezničku stanicu i manji aerodrom. Van grada nalazili bi se satelitski gradovi (Hall, 2014: 242).

7. 2. Urbani plan za prijestolnice Francuske i Alžira

Francuska, kao i susjedne države, suočavala se s naglim rastom stanovništva od kraja 18. stoljeća. Dakako, najveći rast stanovništva osjetio se u Parizu (Fishman, 1977). S vremenom Pariz više nije mogao dovoljno dobro podnositi probleme koje donosi konstantno povećanje broja stanovnika (Udovički-Selb, 2015). Zbog toga se još od 1794. godine vode polemike oko potrebe modernizacije grada. Rasprave su se, pomalo nevjerojatno, nastavile voditi do 1930-ih godina. U raspravu se uključio Le Corbusier te je ponudio svoju viziju modernog Pariza. Godine 1925. Le Corbusier predstavlja Plan Voisin⁹⁶ (Udovički-Selb, 2015. i Hall, 2014). Po njegovim

⁹⁶ Plan Voisin – Plan je dobio ime po sponzoru koji se bavio proizvodnjom zrakoplova (Hall, 2014). Ponovno ga predstavlja javnosti na Pariškoj međunarodnoj izložbi (Udovički-Selb, 2015).

nacrtima na desnoj obali rijeke Seine bio bi sagrađen dio grada u kojemu bi, kao u La Ville Contemporaine, živjelo oko 3 000 000 stanovnika (Hall, 2014. i Fitting 2002). Većina tih stanovnika radila bi u neboderima visokim preko 200 metara, a živjela u rezidencijalnoj zoni. Takvih nebodera bilo bi sagrađeno osamnaest (Hall, 2014). Taj dio grada je trebao biti novi centar Pariza. Novi centar grada bio bi povezan cestovnom i tramvajskom linijom, premrežen pješačkim stazama i velikim zelenim površinama te na kraju manjim aerodromom (Hall, 2014). Plan je na kraju odbijen jer su ga smatrali previše radikalnim (Udovički-Selb, 2015). Naime, spomenici i povijesne zgrade, u slučaju da je plan dobio zeleno svjetlo, bili bi porušeni, dok bi se za neke pronašla nova lokacija (Hall, 2014).

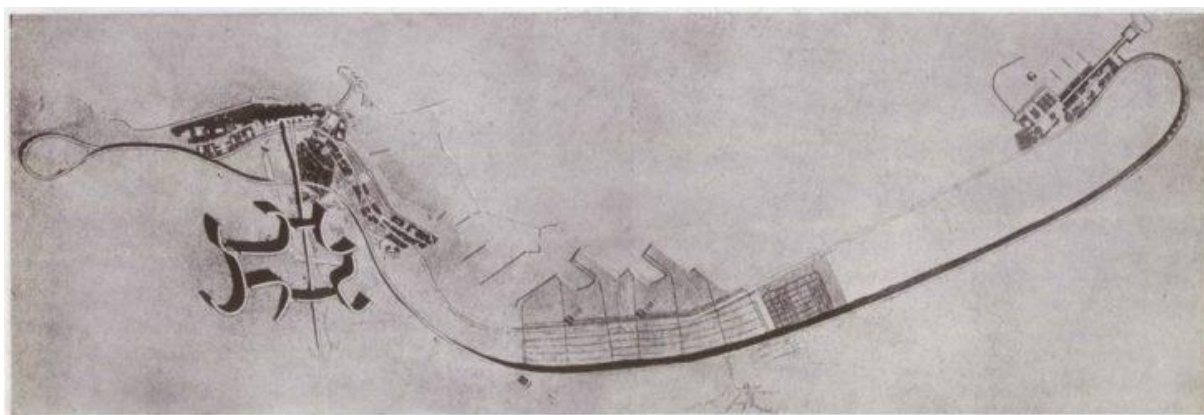
Prilog 7. Plan Voisin za urbanu preobrazbu Pariza. Le Corbusier šokira javnost. U slučaju provedbe njegovog plana, mnoge povijesne građevine bile bi porušene (Hall, 2014).

Za nekadašnju francusku koloniju – Alžir⁹⁷ – iznio je jednako provokativan urbani plan (Morshed, 2002). Le Corbusier je prilikom pravljenja urbanog nacrt za glavni grad Francuskog Alžira⁹⁸, odustao od ravnih geometrijskih ulica koje se sijeku pod pravim kutom (Çelik, 1992). Između ostalog, odlučio se, za vrijeme rada na urbanom planu, koristiti zrakoplovom kako bi grad vidio iz ptičje perspektive (Morshed, 2002). Godine 1933. predstavio je urbani nacrt za Alžir pod imenom – Plan Obus (Brown, 2019). U njemu je predložio gradnju megastrukture

⁹⁷ Alžir pod francusku kolonijalnu vlast dolazi 1830. godine. No, službeno postaje dijelom francuskih kolonijalnih posjeda 1834. godine (Tot, 2017). Domaće stanovništvo nije bilo oduševljeno novim vladarima, prije svega, jer je u zemlji vladala glad koju je uzrokovala prekomjerna sadnja vinove loze nauštrb pšenice (Tot, 2017). Na samom kraju Drugog svjetskog rata, barem onog koji se vodio na europskom tlu (8. svibnja 1945.), muslimansko stanovništvo ustaje protiv francuske vlasti. Ustanak je ugušen, a 1947. godine vlada odlučuje svim Alžircima dati punopravno francusko državljanstvo. No, od 1954. počinje rat za neovisnost koji će trajati sve do 1962. godine, odnosno do izborne slobode Alžira (Tot, 2017).

⁹⁸ Glavni grad Alžira zove se Alžir.

koja bi odsjekla tradicionalnu četvrtu – stari dio grada Alžira⁹⁹ (Brown, 2019: 13). Novi Alžir (Le Corbusierov) sastojao bi se od poslovne četvrti blizu rta Alžir, stambenog područja na uzvisini dostupno mostom koji se proteže preko starog dijela grada i povišene autoceste koja se proteže između prigradskih urbanih sredina i sadrži četrnaest stambenih etaža ispod sebe (Brown, 2019: 14). Ni u ovom slučaju, njegov urbani nacrt nije doživio svjetlo dana (Brown, 2019).

Prilog 8. Plan Obus za Alžir. Kontroverzan plan odvajanja starog dijela grada visokim zgradama i autocestama (Brown, 2009).

7. 3. Urbani plan za glavni grad Punjab regije – Chandigarh

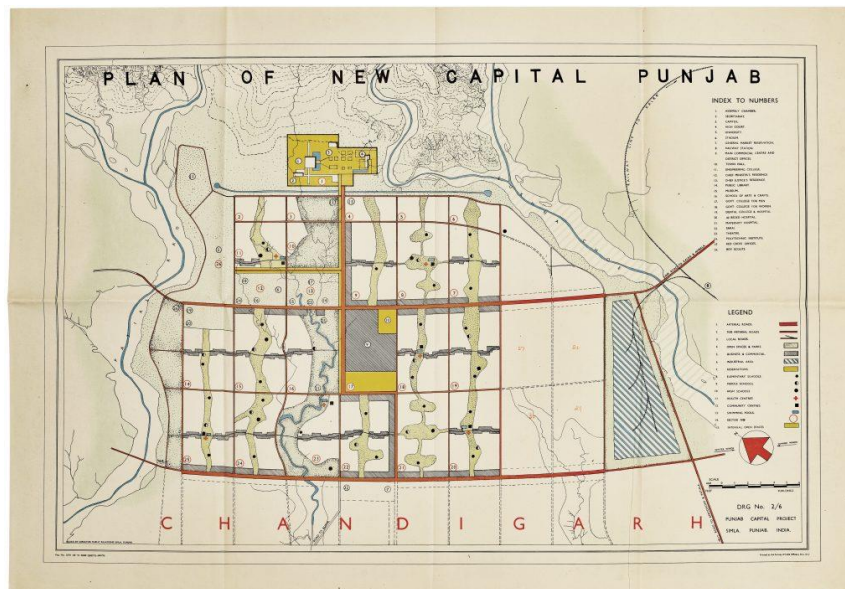
Le Corbuseirove ideje nisu bile prihvaćene u Parizu, no na drugim kontinentima – u Aziji i Južnoj Americi – sagrađena su dva grada pod njegovim direktnim ili indirektnim utjecajem. Radi se o Chandigarhu i Brasiliji¹⁰⁰ (Hall, 2014). Godine 1947. Indija proglašava neovisnost te prestaje biti dio Britanskoga imperija (Banjeglav, 2011). Te iste godine započinju sukobi s pakistanskim pobunjenicima oko Kašmira i Džamme, a teritorij regije Punjab podijeljen je između Indije i Pakistana (Sršen, 2017). No, glavni grad Punjaba – Lahore – je postao dio pakistanskog teritorija. Indijska vlada zbog toga odlučuje sagraditi novi glavni grad regije Punjab (Bharne, 2011). Prvotno su uposlili američkog urbanista Alberta Mayera zajedno s poljskim arhitektom Matthewom Nowickim (Hall, 2014). Oni su sastavili nacrt grada¹⁰¹, no vlada Indije, iako je prihvatila plan, odlučila je uposliti moderne urbaniste i arhitekta (Hall, 2014). Među novim urbanistima i arhitektima bio je Le Corbusier. Vrlo brzo je samog sebe

⁹⁹ Stari dio grada Alžira – Riječ je o utvrđenoj ili, kako je oni nazivaju, Kazbi prepoznatljivoj po uskim ulicama i nadsvođenim stubištima (Hrvatska enciklopedija, 2021).

¹⁰⁰ Brasiliji će se posvetiti više pozornosti u sljedećem poglavlju.

¹⁰¹ Nacrt grada sastavljen je na urbanističkim temeljima koje su postavili Unwin, Parker, Stein i Wright (Hall, 2014).

nametnuo kao glavnog urbanista. Drugi urbanisti i arhitekti¹⁰² počeli su se žaliti na njegove ponašanje. No, vrlo brzo su se odlučili na podjelu rada. Le Corbusier je dobio zadatak sastaviti urbani plan za administrativnim dijelom Chandigarha (Hall, 2014). Konačni rezultat je bio sljedeći. Chandigarh se sastojao od 49 sektora (Macionis i Parrillo, 2012). Svaki sektor veličine je oko jednog četvornog kilometra te čini jedan blok. Svaki blok ima tržnice, trgovačke centre i škole. Sektori su isplanirani tako da umanjuju ljudsku potrebu za putovanjem, jer im je sve u blizini, a s ostalim blokovima povezuje ih gradski prijevoz (Macionis i Parrillo, 2012). No, Le Corbusier nije mogao kontrolirati jednu varijablu – gustoću naseljenosti. Njemu nije smetao prenapučeni grad, no gustoća u Chandigarhu četiri puta je veća od one koju je želio – 7 900 ljudi naseljavalo je jedan četvorni kilometar (Macionis i Parrillo, 2012).

Prilog 9. Chandigarh glavni grad regije Punjab. Gustoća naseljenosti prešla je onu očekivanu (Hall, 2014.)

Le Corbusierov pokušaj rješavanja problema velikih gradova je rezultirao ograničenim ili slabim rezultatima. Gradnjom velikih nebodera, oslobodile bi se velike gradske površine za parkove, trgovine, ceste i tako dalje (Macionis i Parrillo, 2012). No, veliki problem predstavljaju zgrade kojih je samo tri: neboderi u kojima se radi, luksuzni stanovi za bogate te skromniji blokovski stanovi za radnike (Hall, 2014). Blokofske stanove zvao je *Unité d'habitation* (Backović, 2020). Riječ je o moderniziranoj ideji falansterija koja može primiti do 2 000 ljudi. Bili bi građeni od armiranog beton, a svaka zgrada imala bi 17 katova te liftove. Jedna takva stambena jedinica sagrađena je u Marseilleu te stoji na stupovima kako bi se ispod nje oslobodilo što više prostora (Backović, 2020). Svi stanovi imali bi manje-više sličan

¹⁰² Među već navedenim urbanistima i arhitektima nalaze se još: Jane Drew i Maxwell Fra iz Engleske te Pierre Jeanneret iz Francuske. Pierre Jeanneret rođak je Le Corbusiera (Fitting, 2002).

namještaj. Drugim riječima, pojedincima nije ostavljena sloboda gradnje ili uređivanja vlastite kuće/stana u kojima žive. Sljedeće, iako je ideja bila izgraditi potpuno novo egalitarno društvo, segregacija u Le Corbusierovoj utopiji bila bi još više istaknuta (Hall, 2014). Ona je posebice istaknuta u urbanom nacrtu za novu prijestolnicu tadašnje alžirske francuske kolonije – Plan Obus (Brown, 2019). Ondje bi se francuske državljane smjestilo iznad glava alžirskih stanovnika. Osim toga, narušile bi se alžirske društvene i vjerske tradicije (Brown, 2019: 14). Da je njegov plan ostvaren, poslužio bi kao opipljiva prostorna manifestacija prevladavajuće društvene ideologije Alžiraca kao inferiornih drugih (Brown, 2019: 14). Ovo zadnje govori nam da Le Corbusieru, prilikom osmišljavanja urbanih »utopija«, možda nisu bile strane ideje totalne kontrole stanovništva uz implementacija imovinsko-rasne segregacije (Brown, 2019. i Fitting, 2002).

7. 4. Lucio Costa

Lúcio Costa je brazilski arhitekt rođen u Francuskoj 1902. godine. Preminuo je 1998. godine u Brazilu, a svojim akademski radom, posebice onim urbanim, zadužio je Brazil (Britannica, 2023). Svakako, njegovo najveće dostignuće je Brasília – nova prijestolnica Brazila. Costa 1924. godine diplomira na Federalnom sveučilištu u Rio de Janeiru Školu likovne umjetnosti (Britannica, 2023). Godine 1930., kao mladi arhitekt u svojoj 28. godini života, imenovan je direktorom Escola Nacional de Belas Artes¹⁰³. Početkom 20. stoljeća umjetnici u Brazilu upoznavaju se sa avangardom (Lara, 2002). Oni koji se školuju na Escola Nacional de Belas Artes okupljaju se oko Lucia Coste koji im usađuje novu razinu identiteta i apropijacije. Već početkom 1940-ih i 1950-ih osjeća se veliki utjecaj Le Corbusiera i Bauhaus pokreta (Lara, 2009). Navedeni utjecaji igrati će ključnu ulogu u planiranju i izgradnji Brasília (Hall, 2014).

Do izgradnje Brasília, Rio de Janeiro je bio glavni grad Brazila. Danas je Rio de Janeiro važan za brazilsku ekonomiju, a zbog te činjenice, do 1960. godine nosio je titulu glavnoga grada (Hall, 2014). No, vrlo rano počelo se razmišljati o premještanju prijestolnice, odnosno o osnutku i gradnji nove. Planovi za gradnju novoga glavnoga grada Brazila pojavljuju se još 1823. godine¹⁰⁴. Do 1955. predloženo je više lokacija, no ništa više od toga nije napravljeno (Hall, 2014). Te iste godine, tijekom predsjedničke kampanje, Juscelino Kubitschek de Oliveira kandidat koji je na kraju pobijedio 1956., obećava da će do kraja svog mandata, ako bude

¹⁰³ Escola Nacional de Belas Artes – Škola (fakultet) lijepe umjetnosti u Rio de Janeiru (Lara, 2002).

¹⁰⁴ Prvi plan za gradnju nove prijestolnice iznio je José Bonifácio de Andrada e Silva. Značajna osoba u povijesti Brazila (Hall, 2014). Prepoznat kao otac domovine (Hall, 2014).

izabran za predsjednika, izgraditi novu brazilsku prijestolnicu. Novine su u Brazilu njegovo obećavanje smatrali fantazijom koju je nemoguće izvršiti u kratkom roku (Hall, 2014).

Brasilija je drugi grad koji utjelovljuje ideje Le Corbusiera. Glavni urbanist Brasilije bio je Lucio Costa, a vodeći arhitekt je bio Oscar Niemeyer (Hall, 2014). Novi glavni grad – Brasilija – nalazio bi se u brazilskoj unutrašnjosti te bio od Rio de Janeira bio udaljen oko 960 kilometara (Macionis i Parrillo, 2012). Brasilija je trebala povezati eurocentrični obalni dio Brazila s njenim unutrašnjim dijelom. Ekonomski bi se zemlja usredotočila iskorištavanju neistraženih bogatih resursa, a obala i unutrašnjost kulturno bi se povezale (Stierli, 2013: 10). Iza gradnje postojao je i politički motiv koji je utjelovljen u motu »Pedeset godina napretka u pet« predsjednika Juscelina Kubitscheka. Tlocrt novog grada nalikovao je avionu ili ptici (Hall, 2014. i Beal, 2010). U središnjem dijelu grada nalaze se administrativne zgrade, a na »krilima« proteže se rezidencijalna zona. Glavni grad sagrađen je u četiri godine, a nova prijestolnica posvećena je 24. travnja 1960. godine (Hall, 2014).

Većina brazilskih gradova je zatrpana favelama¹⁰⁵, a za novu brazilsku prijestolnicu bilo je nedopustivo razvijanje jedne takve vrste siromašne četvrti (Stierli, 2013). No, već se 1958. godine pojavila jezgra prve favele u još neizgrađenoj Brasiliji. Naime, siromašni radnici migriraju iz sjevernih dijelova Brazila u potrazi za poslom i boljim životom. Njih par tisuća radnika omogućilo je da se san manifestira u realnom svijetu. Dok se Brasilija gradila, oni su živjeli u tzv. Sara Kubitschek¹⁰⁶ gradu, odnosno faveli (Stierli, 2013).

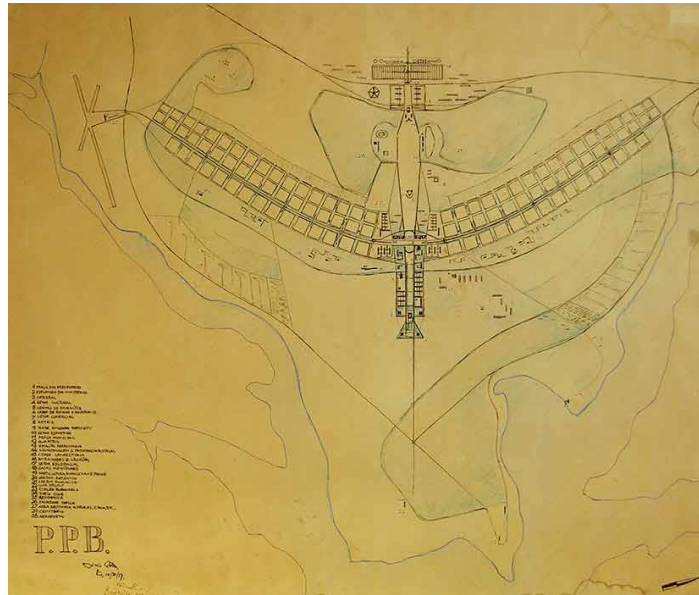
Međutim, favele neće biti jedini problem Brasilije. Sam grad nije se uspio prilagoditi tradicionalnom brazilskom načinu života, nižoj srednjoj klasi i siromašnima. Sljedeći problem manifestira se kroz arhitektonska dijela Niemeyera. Središnji dio grada djeluje kao simbolički prikaz vlasti (Stierli, 2013). Građevine u središnjem okrugu, iako apstraktno impresivne, zbog ogromnih udaljenosti, djeluju veće nego što jesu (Stierli, 2013: 11). Središnji trg, koje je također djelo Niemeyera, previše je prostran te više služi kao mjesto nadzora i kontrole, nego lokacija na kojoj bi se okupljali stanovnici osvjetljeni demokratskim idejama (Stierli, 2013: 11). I na kraju, Lúcio Costa nije imao u planu daljnje širenje grada. Vrlo brzo nakon izgradnje, izglasan je zakon kojim se osiguralo očuvanje originalnog urbanog nacrtu Brasilije, poznat kao *Plano Piloto*. Njime je ograničen rast tržišta nekretnina u blizini centra grada (Dowall i Monkkonen,

¹⁰⁵ Favele – Naziv na siromašne dijelove grada u Brazilu u kojima nedostaje, ili je nepotpun, sustav kanalizacije, vodoopskrbe i električne mreže. Većina južno američkih gradova ima sirotinjske četvrti koje, ovisno od države do države, imaju svoje originalno ime. Primjerice, u Argentini te četvrti nose ime Villa miseria (Macionis i Parrillo, 2012).

¹⁰⁶ Favela je dobila ime po prvoj dami Brazila

2007: 1871). Zakon je uspio očuvati gradski trg, no potencijalno pridonosi visokim i nestabilnim cijenama zemljišta zbog njene ograničavajuće ponude (Dowall i Monkkonen, 2007: 1872). Zbog daljnjeg rasta stanovništva i širenja grada, u većoj mjeri od one koju je Lúcio Costa očekivao, počeli su se razvijati satelitski gradovi, koji su se manje-više sastojali od favela (Dowall i Monkkonen, 2007). Broj stanovnika do 1970. godine raste na 500 000 (Macionis i Parrillo, 2012). Uz navedeno, povećava se i broj automobila koji počinju prouzrokovati prometne probleme – zastoje i nesreće (Hall, 2014). U nesrećama su najčešće sudjelovali pješaci koji su svakodnevno vijugali između jurećih automobila prilikom prelaženja preko širokih i brzih cesta (Hall, 2014: 251). Početkom 90-ih godina 20. stoljeća, dio Brasilije zaštićen je od strane UNESCO-a, što znači da se određeni dijelovi grada više uopće ne mogu mijenjati (Dowall i Monkkonen, 2007). Također, 1991. godine 90% vlasnika nekretnine koji zarađuju manje od minimalne plaće, živjelo je izvan Brasilije, odnosno obitavalo je u brojnim satelitskim gradovima. No, 57% vlasnika nekretnina koji zarađuju deset minimalnih plaća živjelo je unutra Brasilije sagrađene po originalnom Costinom nacrtu (Dowall i Monkkonen, 2007: 1871). Navedeni satelitski gradovi Brasiliji služili su kao sito za eliminiranje siromašnih stanovnika. No, poanta plana »*Plano Piloto*« upravo je bila njihova ostracizacija, očuvanje i peglanje imidža veličanstvene prijestolnice (Dowall i Monkkonen, 2007). Drugim riječima, problemi favela riješeni udaljavanjem siromašnih stanovnika u satelitske gradove (Macionis i Parrillo, 2012). Situacija sa segregacijom manje siromašnih stanovnika nije bila ništa bolja. Primjerice, oni koji su ostali u stambenim zgradama glavnoga grada, razočarali su se, jer su bili puno lošiji od onih u kojima su prije obitavali (Dowall i Monkkonen 2007. i Hall, 2014).

Lúcio Costa je napravio nacrt grada u kojemu su razlike između siromašnih i bogatih trebale biti nepostojeće. No, dogodilo se upravo suprotno. Siromašni stanovnici živjeli su u velikim i lošim blokovskim stanovima (Hall, 2014). Još siromašniji stanovnici, oni koji bi mogli pokvariti izgled, potpuno su udaljeni od grada, a glavni arhitekt – Niemeyer – razočarao se u propalom pokušaju izgradnje besklasnog gradskog društva te je kasnije bio uvjeren kako samo socijalistička vlast može iznjedruti promjene koje će izbrisati duboke podjele u Brazilu (Hall, 2014. i Dowall i Monkkonen 2007).

Prilog 10. Urbani nacrt za Braziliju koji nalikuje zrakoplovu, ptici ili vilin konjici (Hall, 2014: 249).

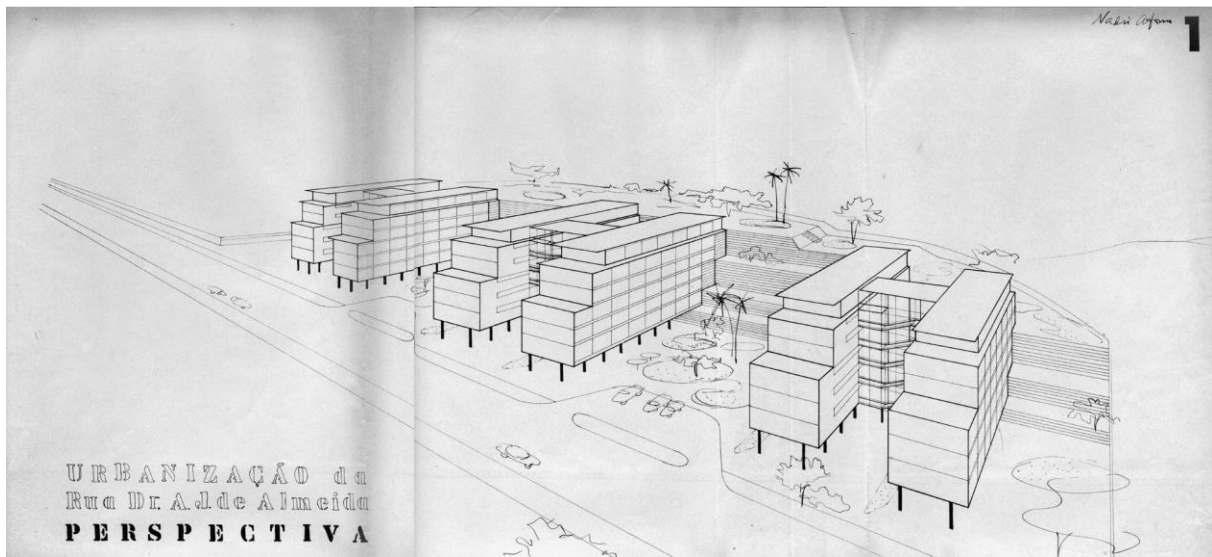
7. 5. Nadir Afonso

Nadir Afonso je portugalski arhitekt i slikar rođen 1920. godine (Cruz, 2013). Godine 1938. u Portu odlučuje upisati studije arhitekture na Fakultetu likovnih umjetnosti¹⁰⁷. Afonso je još jedan u nizu arhitekata na kojega će utjecati ideje Le Corbusiera (Cepeda, 2012). Iako je završio studij arhitekture, Afonsa je više interesirala likovna umjetnost – slikarstvo. No, kroz leće likovne umjetnosti, barem u početku, počeo je zamišljati, planirati i na kraju graditi objekte (Cepeda, 2012). Surađivao je s Le Corbusierom i Niemeyerom te se upoznao s radom urbanista i arhitekta Lúcie Coste (Cepeda, 2012). No, unatoč svim tim iskustvima, slikarstvo mu je i dalje ostalo na prvom mjestu (Cruz, 2013). Između 1965. i 1970. godine odlučio je ostaviti polje arhitekture kako bi se posvetio slikarstvu (Cepeda, 2012). Lajtmotiv svih njegovih djela urbana je realnost (Cruz, 2013). Umjetnička djela¹⁰⁸ emitiraju njegov nekonformizam i rezultat su neprestane potrage za ljepotom. U svojim kasnijim godinama potpuno je usavršio umjetnički zanat (Cruz, 2013). No, dok je još bio arhitekt, pokušao je u svojim nacrtima povezati je s umjetnošću (Cepeda, 2012). No, još od 1948. godine Nadir Afonso smatra kako arhitektura nije umjetnost. Arhitektura je svrhovita, odnosno kuća, zgrada ili neki drugi objekt koji arhitekt zamisli, svima se mora svidjeti (Cepeda, 2012). Za umjetničko djelo to ne vrijedi. No, ipak je njegovao tekovine modernog pokreta dok je radio u struci kao arhitekt i urbanist. Ono je posebice istaknuto u arhitektonskom planu kuće Outerio Seco, u prijedlogu urbanističko plana

¹⁰⁷ Fakultet likovnih umjetnosti – Fakultet je dio Sveučilišta u Portu (Cepeda, 2012. i Universidade do Porto)

¹⁰⁸ Umjetnička djela Nadira Afonsa (nisu navedene sve artistske slike) – *Viva Nova de Gaia, Lisboa i Labirinto* te *Mármara* (Cruz, 2013).

za ulicu dr. António José de Almeida u Coimbriju i, diskretnije, u urbanom predplaniranju Chavesa¹⁰⁹ (Cepeda, 2012: 90).

Prilog 11. Jedan od prijedloga urbanog plana za ulicu dr. António José de Almeida u Coimbri (Cepeda, 2012: 88).

Iako je Nadir Afonso bio više umjetnik nego arhitekt i urbanist, ipak se u njegovim planovima vide obrasci modernističkoga pokreta. Za razliku od Le Corbusiera ili Coste, njegov rad ograničen je na ulice i predplaniranje urbanih sredina (Cepeda, 2012). Afonso nije planirao stvoriti utopiju koju bi predstavio ostatku svijeta. Zapravo, vrlo lako je moguće da se ovdje radi o arhitektu koji to nije htio biti (Cepeda, 2012). Nadir Afonso smatrao je kako arhitektura nije umjetnost. No, da se više potrudio spojiti, po njemu, naizgled nespojive discipline, možda bi, s umjetničke strane, unaprijedio arhitekturu (Cepeda, 2012: 90).

7. 6. Osvrt na Le Corbusiera, Costu i Afonsa

Modernizam je nadrastao stari kontinent te je postao međunarodni pokret formiranjem CIAM grupe 1928. godine u La Sarazzu. Godine 1933. usvajaju Atensku povelju¹¹⁰ u kojoj navode da je najvažnija urbana funkcija stanovanje (Backović, 2020). Do kraja 1960-ih godina modernizam prevladava u urbanističkoj i arhitektonskoj misli. Le Corbusier pod utjecajem avangarde i željom za vrhunskom efikasnošću osmišljava urbane utopije poput La Ville Contemporaine, La Ville Radieuse i druge koje se orijentiraju oko efikasnog planiranja i zbrinjavanja velikog broja stanovništva na što manjoj površini (Le Corbusier, 2009). Drugim riječima, želi da što veći postotak površine bude slobodan. Primjerice, neboderi u centru grada

¹⁰⁹ Chaves – Grad na sjeveru Portugala smješten na rijeci Tâmega. Od granice sa Španjolskom dijeli ga svega desetak kilometara (Hrvatska enciklopedija, 2021).

¹¹⁰ Atenska povelja – U njoj su zapisani principi modernog urbanizma. Prema njoj, svakoj urbanoj funkciji (stanovanje, dokolica i promet) osiguran je poseban prostor (Backović, 2020: 50).

zauzimali bi svega 5% ukupne površine. S druge strane, u neostvarenom planu za grad Alžir – Plan Obus – prisutan je i politički element dominacije nad domicilnim stanovništvom od strane francuskih kolonista (Brown, 2019. i Udovički-Selb, 2015). I na kraju jedini grad izgrađen po njegovim nacrtima – Chandigarh – čije je osnivanje i izgradnju financirala vlada Indije, odnosno koje svoje formiranje duguje političkim silama i akterima, primjer je pravog, Le Corbusierovskog, modernističkog grada koji nije uspio riješiti glavni problem – gustoću naseljenosti (Hall, 2014. i Macionis i Parrillo, 2012).

Među vodećim modernističkim urbanistima svakako je Lucio Costa. Po njegovim urbanim nacrtima sagrađena je nova prijestolnica Brazila – Brasília. Izgrađena je iz političkih i ekonomskih razloga (Hall, 2014). Brazilski političari dugi niz godina sanjali su o novom administrativnom centru koje bi potaknulo decentralizaciju i ekonomski razvoj brazilske unutrašnjosti. Grad je trebao izbrisati društvene podjele. No, to se na kraju nije dogodilo, a društvena nejednakost postala je još izraženija (Hall, 2014. i Stierli, 2013.) I na kraju, Nadir Afonso kod kojega se najviše vidi utjecaj umjetničkih pravaca na njegov arhitektonski i urbani rad (Cepeda, 2012. i Cruz, 2013). Doduše, opirao se ideji spajanja umjetnosti i arhitekture, a samim tim i urbanog planiranja. Po njemu, nešto što mora ispuniti određene uvjete i svidjeti se većini, kao kakva zgrada ili kuća, ne može biti umjetnost (Cepeda, 2012).

Do 1970-ih gradovi koji nisu planski sagrađeni, usvajaju modernističke ideje. Primjerice, tijekom širenja i planiranja novih četvrti, arhitekti u modernističkom stilu grade velike stambene jedinice (Backović, 2020). Drugim riječima, modernizam je stvorio univerzalni stil koji se brzo, zbog svoje efikasnosti i potrebe, proširio svijetom. Le Corbusier i drugi urbanom planiranju i arhitekturi pristupaju kao znanstvenici u laboratoriju. Prilikom urbanog planiranja ne uzimaju u obzir lokalnu kulturu i tradiciju (Backović, 2020). Četvrti u kojima dominiraju goleme stambene jedinice pojedinca čine otuđenim, a pošto je čovjek biće zajednice, njen nedostatak kod individua izaziva bolu (Supek, 1987). Ta bol manifestirala se u vidu veće stope kriminala, delikvencije i maloljetničkog nasilja. Drugi problem modernističkog stila predstavlja klasifikacija zgrada i gradskih zona (Backović, 2020). Mjesto stanovanja strogo je odvojeno od lokacije rada. Centar grada ne nosi onaj značaj koji je nekoć nosio kada je služio kao mjesto okupljanja ljudi i, barem u antičkoj Grčkoj, polemiziranja (Backović, 2020. i Senković, 2005). Iako u gradu sve ima svoju funkciju, stanovnici se u njemu osjećaju alijenirano. Pri tome, velike udaljenosti između zgrada, kao što je to slučaj u Brasília, na stanovnike ostavljaju hladan dojam (Stierli, 2013).

Tijekom druge polovice 20. stoljeća industrijski grad polako odlazi u ropotarnicu prošlosti. Proces urbanizacija u zapadnoj Europi i SAD-u više nije intenzivan kao na početku 20. stoljeća pa vlada više ne mora graditi velike stambene jedinice te se posvećuje glancanju gradskog imidža (Backović, 2020).

8. Urbane utopije u SAD-u.

Urbani razvoj u SAD-u je bitno drugačiji od onoga u Starom svijetu. U Europi, Aziji i Africi može se pratiti kontinuirani razvoj urbanih sredina ovisno o kulturno-povijesnim razdobljima (Kotkin, 2008). U Novom svijetu značajne su nam civilizacije Inka, Maja i Azteka (Nujić, 2012). Domorodci u Sjevernoj Americi nisu dosegli stupanj razvoja koji bi im omogućio podizanje bilo kakvih urbanih naselja. Dolaskom Europljana i ostalih svojom voljom ili na prisilu, nestaju velike civilizacije u Središnjoj i Južnoj Americi, a u Sjevernoj Americi oduzima im se zemlja te se za njih osnivaju rezervati (Nujić, 2012. i Ferguson 2012). Drugim riječima, europski doseljenici većinom su došli na prazan prostor na kojemu su mogli osnovati gradove. Pred kraj 19. i na početku 20. stoljeća urbane sredine rastu nevjerojatnom brzinom, zahvaljujući dolaskom brojnih useljenika iz različitih dijelova svijeta (Puljiz, 1996). Od 20. stoljeća pa nadalje SAD se počinje motorizirati (Hall, 2014). Sve veći broj stanovnika može si priuštiti motorno vozila – najčešće automobil Ford Model T – kojim se kasnije vozaču po suburbiji¹¹¹ (Hall, 2014. i Wells, 2007). Ford Model T, odnosno izvrsna prodaja modela, potaknut će Henryja Forda na gradnju Fordlândije, a General Motors predstaviti će američkoj javnosti vlastitu viziju budućnosti (Fotsch, 2001. i Anastakis, 2010).

8. 1. Fordlândija

Henry Ford predstavio je 1908. godine prvi pristupačni automobil – Ford Model T. S cijenom od 850 američkih dolara, pristojno plaćeni radnici u SAD-u mogli su si ga priuštiti (Wells, 2007). Tijekom 1920-ih godina od svih proizvedenih automobila, američki potrošači kupili su njih 85%. Uz automobile, potrošači iz SAD-a, a ta statistika uključuje Ford Motor Company, kupovali su 75% sve proizvedene gume (Soluri, 2011). Duopol nad proizvodnjom 1920-ih godina imali su Britanci i Nizozemci (Anastakis, 2010). Oni su prokrijumčarili sjemenje kaučukovaca od kojega su posadili ogromne plantaže¹¹² na kolonijalnim posjedima u

¹¹¹ Suburbija – Počinje se pojavljivati u New Yorku 1920-ih godina (Hall, 2014). Građani žive izvan centra grada, i ondje rade, kupuju i odlaze na rekreativne aktivnosti. Drugim riječima, stanovnici u suburbiji spavaju, a u grad, najčešće, odlaze automobilom na posao (Seferagić, 1975).

¹¹² Godine 1915. plantaže kaučuka zauzele su nevjerojatnih 300 000 hektara (Soluri, 2011).

jugoistočnoj Aziji (Soluri, 2011). Ford je planirao posaditi svoju plantažu kaučuka te tako vertikalno integrirati¹¹³ kompaniju (Anastakis, 2010). Brazil je bio logičan izbor za sadnju plantaže kaučuka i gradnju tvornice za njenu preradu u konačni proizvod – gumu. Osim proizvodnje gume, Fordlândija je trebala poslužiti kao društveni eksperiment razvoja unutrašnjosti. Već se okušao u razvijanju seoske industrije u Michiganu. Brazilska vlada dodijelila je zemljište kompaniji, misleći kako će Ford transformirati unutrašnjost Amazone (Anastakis, 2010). Do 1930-ih godina par tisuća ljudi naselilo se u Fordlândiju. No, ekološke, političke i ekonomske nevolje nadvladale su moćnu i nepokolebivu Ford Motor Company. Plantažu su napali insekti, radnici su bili nezadovoljni, a loše upravljanje označilo je kraj Fordlândije. Zemlja je vraćena Brazilu, a Ford je na propalu viziju o stvaranju novog društva u Amazoniji potrošio 20 milijuna dolara (Anastakis, 2010).

8. 2. »Futurama« GM-a. (General Motors)

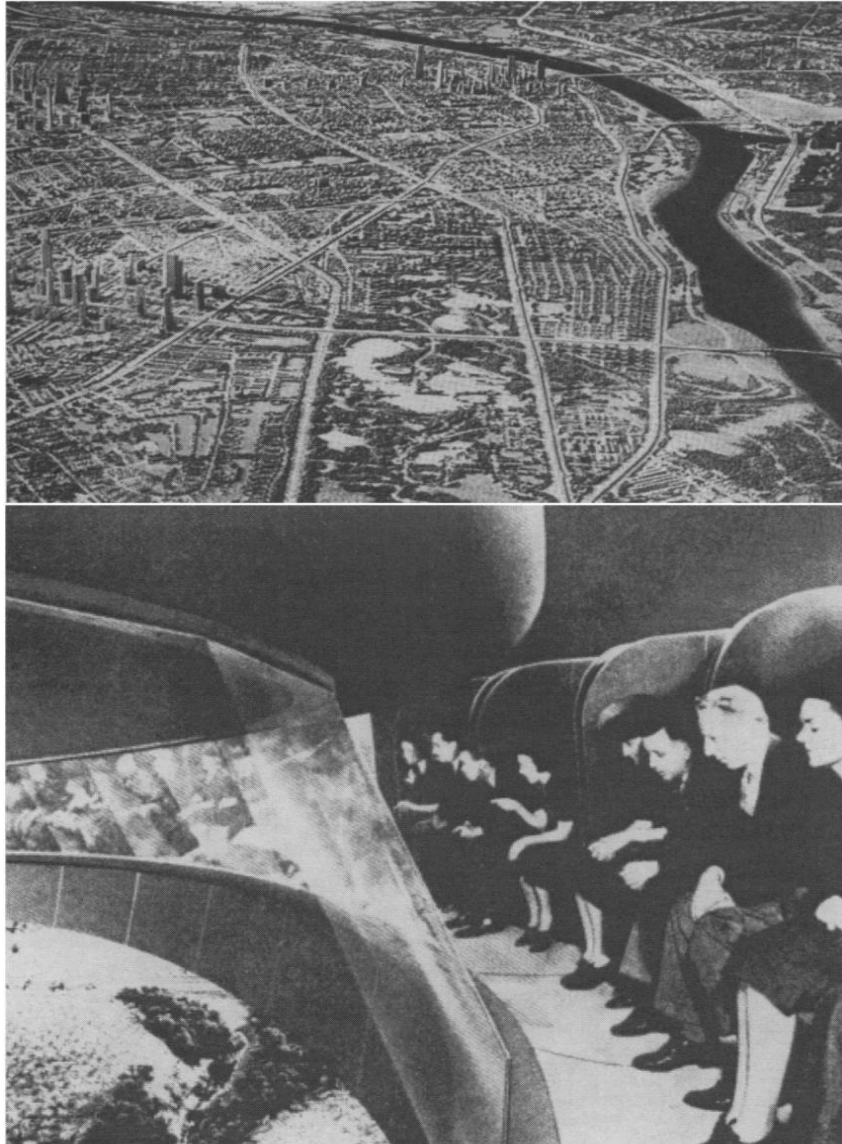
Tijekom 1930-ih godina velike korporacije u SAD-u počinju ulagati veća monetarna sredstva u samopromociju. Redom su se organizirale izložbe u San Diegu (1935.), Dallasu i Clevelandu (1936.) te Miamiu (1937.) (Marchand, 1992). No, najveća i najznačajnija bila je svjetska izložba organizirana u New Yorku od 1939. do 1940. godine (Fotsch, 2001). Ondje su se okupile velike korporacije kako bi prikazale svoju viziju nadolazeće budućnosti (Morshed, 2004). Sukladno prethodno navedenom, svoju viziju budućnosti predstavio je General Motors. Zadatak pretvaranja vizije u makete i modele, dobio je američki industrijski dizajner Norman Bel Geddes¹¹⁴. Drugim riječima, njegove modele i makete sponzorirao je, odnosno financirao, General Motors (Morshed, 2004). Izložba »Futurame« zauzela je 3 320 četvornih metara prostora (Marchad, 1992). Sadržavala je pola milijuna zgrada, milijun stabala od trinaest različitih vrsta (Morshed, 2004). Na međudržavnoj autocesti s četrnaest traka, nalazile su se jureće makete automobila. Njih je bilo 10 000, a običnih stojećih maketa motornih vozila, bilo je nevjerojatnih 50 000. »Futurama« nije samo privlačila pozornost gledatelja animacijama, nego su se i sami promatrači kretali iznad modela. Naime, General Motors je pripremio šeststo pokretnih stolaca na mobilnim vrpcama koje bi prenosile znatizeljne gledatelje iznad ogromnog

¹¹³ Vertikalna integracija – Henry Ford smatrao je kako Ford Motor Company mora biti samodostatna, odnosno želio je, prilikom konstrukcije automobila, kontrolirati cjelokupni proces proizvodnje. Drugim riječima, sve što je potrebno za firmu – gume, metalni dijelovi itd. – proizvodila bi sama kompanija.

¹¹⁴ Norman Bel Geddes (1893. – 1958.) – Industrijski je dizajner koji je radio za velike korporacije poput GM-a. i Shell Oil-a. Za Shell Oil dizajnirao je *Shell Oil City of Tomorrow* (Morshed, 2004). Dakako, najpoznatiji je po dizajniranju »Futurame« za GM (Fotsch, 2001). Njegov konkurent, Walter Dorwin Teague, radio je za Ford Motor Company, odnosno za GM-ovog rivala. Na svjetskoj izložbi u New Yorku najveći broj znatizeljnih očiju privukao je GM. Drugim riječima, Ford Motor Company našla se u sjeni GM (Marchand, 1992).

modela (Morshed, 2004). Izložba je bila toliko popularna da ju je dnevno posjećivalo oko 30 000 radoznalih posjetitelja (Fotsch, 2001). Takva popularnost zasigurno je opravdala uloženi sedam milijuna dolara u projekt (Morshed, 2004).

Utopije u SAD-u komunalnog su tipa kojemu, primjerice, pripadaju Shakeri (Cummings, 1998). Frodlândija i »Futurama« najbliže su ideji urbane utopije za industrijski grad (Fotsch, 2001. i Anastakis, 2010). Doduše, kod Fordlândija riječ je o radničkoj koloniji te pokušaju osnivanja novog društva (Anastakis, 2010). S druge strane, »Futurama« GM-a američkoj javnosti prikazala je budućnost u kojoj dominiraju međudržavne autoceste, privatni automobili i suburbije (Morshed, 2004). Od 1956. godine počinje izgradnja 66 000 kilometara autocesta (Hall, 2014). Tada je dužnost predsjednika vršio Dwight Eisenhower, a ministar obrane bio je Charles Wilson (Mukunda, 2020). U međuvremenu, Charles Wilson bio je i predsjednik General Motors kojemu se pripisuje sljedeća izjava: »Što je dobro za *General Motors*, dobro je i za *SAD*«. Iako je upitna vjerodostojnost izvora, jer se navedena sjednica odvijala iza zatvorenih vrata (Mukunda, 2020). Svakako je GM-u i drugim proizvođačima takav slijed misli išao u korist. Prije svega, stanovnici SAD-a ne bi imali druge opcije, u vidu brzih vlakova ili nekog drugog prijevoznog sredstva, nego posjedovati motorno vozilo. Frodlândija je osmišljena iz ekonomskih razloga – samodostatnosti u proizvodnji gume – a u viziji Futurame vidljiva je kombinacija političkih i ekonomskih interesa GM-a u stvaranju životnog stila u kojoj je većina aktivnosti organizirana oko uporabe automobila. U takvim uvjetima najveću dobit imali bi, i u mnogim slučajevima danas imaju, automobilski proizvođači (Akhtar, 2022. i Kain, 2001).

Prilog 12. Slika metropolisa Futurame i pokretnih stolaca koji su posjetitelje vodile kroz GM-ovu. prezentaciju na svjetskoj izložbi u New Yorku 1939. godine (Fotsch, 2001).

9. Zaključak

Slično kao i kod idealnih tipova, koje u sociologiju uvodi Max Weber kako bi objasnio različite društvene pojave, urbane utopije ne pronalazimo u stvarnom svijetu. Do istog zaključka došli smo u prvom poglavlju. U njemu je objašnjeno kako utopija svoje mjesto nalazi u čovjekovoj mašti, odnosno, preciznije, u zamislama mnogih filozofa i književnika. Svijet je previše kompleksan da bi se u njemu mogla stvoriti utopijska zajednica. No, ono što je očito iz većine utopijskih zamisli je uloga grada u njoj. Naime, grad je središte većine utopijskih djela, a on se do 19. stoljeća, odnosno do industrijske revolucije, sporo razvijao. No, za vrijeme industrijske revolucije, urbane sredine postaju ekonomska, politička i, što je najvažnije, proizvodna središta, odnosno transformiraju se u industrijske gradove. Po mnogim čimbenicima, urbane sredine 19. stoljeća nisu mjesta u kojima stanovnici provode kvalitetan život. Industrijski grad je zagađen, kaotičan i neuredan, a stanovnici su u njemu bolesni, pothranjeni i siromašni. Uvjeti su postali toliko loši da pred kraj 19. stoljeća mnoge gradske vlasti počinju graditi kanalizacijske i vodoopskrbne sustave koje, barem u nekoj mjeri, poboljšavaju kvalitetu života.

Ovaj rad je započeo sa sljedećim istraživačkim pitanjem: »Što je utjecalo na pojavu urbanih utopijskih planova?« Za ovo pitanje ne postoji kratak i jasan odgovor. U ovom slučaju radi se o kombinaciji negativnih učinaka industrijske revolucije, novih proizvodnih procesa, utjecaju političkih aktera, ekonomskoj racionalnosti te avangardnog kulturno-umjetničkog pokreta. Industrijska revolucija potaknula je širenje urbanih sredina i pojavu negativnih čimbenika zbog kojih urbane sredine nisu bile pogodne za kvalitetan ljudski život. Zbog toga, urbanisti poput Ebenezera Howarda i Patricka Geddesa, zagovaraju decentralizaciju gradova i gradnju zelenih površina. Sir Ebenezer Howard ide i dalje. On ne želi grad s više od 30 000 stanovnika. S druge strane, kapitalizam teži pojednostavljivanju proizvodnog procesa i efikasnošću, odnosno dolazi do razvoja jednostavnijih proizvodnih procesa koji se temelji na učinkovitosti. Urbanisti i arhitekti prihvaćaju načelo učinkovitosti te ih unose u vlastite nacрте. Primjerice, prihvaćaju materijale poput čelika i betona te planiraju gradove koji će do najveće moguće razine biti učinkoviti. Takve ideje zastupali su Le Corbusier, Nadir Afonso, Sant'Elia te sovjetski arhitekti prilikom gradnje komunističkih superblokova. Primjerice, prema Le Corbusierovim urbanim nacртima grad je podijeljen na tri zone, a u svakoj se velika važnost daje otvorenim prostorima. Također, kroz grad prolazile bi velike prometnice koje bi vodile do centra. Drugim riječima, u njegovim urbanim nacртima najvažnija je protočnost i učinkovitost grada. Slično je razmišljao

i Nadir Afonso. Naime, on je na arhitekturu jedino gledao iz te perspektive. Za njega arhitektura nije umjetnost. Kuća ili bilo koja građevina mora ispuniti propise i svidjeti se većini, odnosno naručitelju. Na urbani dizajn utjecaj je izvršio avangardni kulturno-umjetnički pokret, a u najvećoj mjeri arhitekti, i drugi umjetnici, koji su se okupili oko Bauhaus škole. Arhitekturu Bauhauusa karakterizira funkcionalnost i racionalnost, a njen utjecaj i danas je prisutan kod mnogih urbanih vila širom svijeta. Nadalje, politički akteri u Njemačkoj i Sovjetskom Savezu utječu na pojavu urbanih utopijskih ideja čiji su glavni inicijatori bili diktatori Adolf Hitler i Josif Staljin. Obojica su razmišljala megalomanski te su naručivali nacрте za potpuno nove, vелеbne građevine i gradove. No, nakon Drugog svjetskog rata države ulažu velika financijska sredstva u izgradnju četvrti u kojima prevladavaju ogromne stambene jedinice. I na kraju, korporacije su, koristeći se svojom ekonomskom snagom lobirale i utjecale, barem u SAD-u, na pojavu, u nenamjernom smislu, urbanističko utopijskih koncepata. General Motors predstavio je američkoj javnosti moguću budućnost u kojoj dominiraju autoceste, suburbije i stakleni neboderi. Također, 1950-ih započinje gradnja autocesta, financirana od strane države, i ubrzan razvoj suburbije, odnosno ostvaruje se GM-ova vizija ovisnosti o osobnom motornom vozilu. Uz navedeno, mnogim korporacijama bilo je isplativije graditi velike nebodere u gradovima poput New Yorka i Chicaga jer su građevinske parcele bile preskupe pa se, zbog troškova, odlučilo stremiti prema novim, rekordnim visinama. I na kraju, ideja o Fordlândiji, odnosno radničkoj koloniji koja bi proizvodila gumu za Ford u dalekom Brazilu. Ovdje je korporacija zbog svoje ekonomsko-političke snage dobila zemlju od Brazila, u nadi da će je razviti, te želje za ovisnošću od stranih proizvođača gume, pokušala stvoriti manju utopijsku zajednicu radnika. Svakako, ideja je ekonomski bila racionalno promišljena, no zbog brojnih problema, projekt je ubrzo ugašen.

U uvodu bile su postavljene sljedeće hipoteze. Počeo sam s pretpostavkom kako je industrijska revolucija imala negativan učinak na zdravlje okoliša i ljudi, odnosno bili su istaknuti njeni negativni učinci. Također, navedeno je kako se za vrijeme industrijske revolucije pojavljuju novi proizvodni procesi koji su podigli učinkovitost pogona na novu razinu. Usko s time povezana je ekonomska racionalnost, odnosno promišljeno donošenje odluka prilikom gradnje nebodera, osnivanjem radničkih kolonija i promoviranjem korporativnih interesa. Nadalje, politički akteri, odnosno njihovi interesi, pomogli su oblikovati mnoge urbane nacрте i strategije. I na kraju, avangardni kulturno-umjetnički pokret koji je zagovarao odbacivanje tradicije i prihvaćanje novina. U arhitekturi i građevini te novine bile su; čelik, željezo, beton i staklo.

Na temelju napisanog mogu se potvrditi sve hipoteze. Uistinu sve navedeno – negativni učinci industrijske revolucije, novi proizvodni procesi, utjecaj političkih aktera, ekonomska racionalnost te avangardni kulturno-umjetnički pokret – utjecali su na pojavu urbanih utopija. No, rezultati urbanih utopijskih planova ograničeni su. Urbani planovi Le Corbusier nikada nisu u cijelosti prihvaćeni, a prilikom urbanog planiranja Chandigarha morao je pristajati na kompromise. Djelo Coste – Brazilija – osmišljena po Le Corbusierovim principima, samo je potvrđivala imovinske nejednakosti brazilskog stanovništva. Staljinovi i Hitlerovi grandiozni projekti nisu izgrađeni, no oni koji jesu, u slučaju velikih stambenih zgrada u SSSR-a, više su distopijske nego utopijske naravi. S druge strane, urbano utopijske ideje sir Ebenezer Howard postigle su puno bolje uspjehe. Iako nikada nije sagrađen vrtni grad po strogim Howardovim planovima, u mnogim urbanim sredinama sagrađene su četvrti s velikim zelenim površinama, odnosno parkovima. Između ostalog, širenje mnogih gradova, na temelju još jedne Howardove originalne ideje, ograničeno je zelenim pojasevima. Preko Atlantskog ocean, u SAD-u, većina utopija bila je vjersko-komunalnog tipa. No, u radu su istaknuta sljedeća dva utopijska plana – Fordlândija i Futurama GM-a. Pokušaj izgradnje Fordlândije, odnosno radničkog naselja u Amazoniji, nije uspio. No, Futurama GM-a iznjedrila je uspješne rezultate. Američkim gradovi su do 1960-ih godina bili povezani autocestama, počele su se razvijati suburbije, a na posao u centar ili industrijsku tvornicu, putovalo se automobilom. Drugim riječima, urbane sredine, dizajnirane za motorna vozila, preobrazile su se u prave automobilske gradove.

U mnogim slučajevima ostvarene utopijske ideje pretvorile su se u distopijsku stvarnost. Primjerice, megablokovi u Sovjetskom Savezu sve su samo ne lijepo mjesto za život. Ništa bolje nije ni u automobilskim gradovima SAD-a, jer motorna vozila zagađuju okoliš, a stanovnici takvih urbanih sredina nemaju pristojnu alternativnu u vidu javnog prijevoza. Pojednostavljeno rečeno, ovisni su o automobilima jer jedino tako mogu putovati do posla, trgovine i ostalih lokacija. Druge opcije jednostavno im nisu dane. Le Corbusierov urbani plan za Chandigarha nije odgovarao gustoći stanovnika, a Brazilija – djelo Coste – pokazala je Brazilcima da je društvena nejednakost sveprisutna. No, ne treba odbaciti sve ideje urbanih utopista. Od svake ideje treba uzeti ono najbolje i uklopiti u urbano tkivo. Ovaj rad pokušao je ponuditi odgovora na pitanje razloga pojave urbanih utopija u prvoj polovici 20. stoljeća. Uz to, prikazani su i krajnji rezultati odabranih utopijskih planova. No, kako bi se bolje istražili fenomeni urbanih utopija, potrebna su daljnja sociološka istraživanja.

10. Literatura

1. Akhtar M (2022). *Too many Americans live in places built for cars – not for human connection*. Vox, 25. kolovoza. <https://www.vox.com/features/23191527/urban-planning-friendship-houston-cars-loneliness>
2. Allen M (2002). From Cesspool to Sewer: Sanitary Reform and the Rhetoric of Resistance, 1848-1880, *Victorian Literature and Culture*, 30 (2): 383 – 402. <https://www.jstor.org/stable/25058596>
3. Almandoz A (2004). The garden city in early twentieth-century Latin America, *Urban History*, 31 (3): 437. – 452. <https://www.jstor.org/stable/44613502>
4. Alžir (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=2075> (20. kolovoza 2023.)
5. American National Standards Institute (2022). A Brief History of Elevators. <https://blog.ansi.org/history-of-elevators/#gref> (18. kolovoza 2023.)
6. Anastakis D (2010). Fordlandia: The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City by Greg Grandin, *The Business History Review*, 84 (3): 633 – 635. <https://www.jstor.org/stable/27917293>
7. ancien régime (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2525> (14. lipnja 2023.)
8. Andrews R (1995). The Development of the Residential Suburb in Britain 1850-1970, *Urbani Izziv*, 28/29: 15 – 27. <https://www.jstor.org/stable/44180733>
9. Andrić S (2002). Južna Panonija u doba velike seobe naroda, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 2 (1): 117-167. <https://hrcak.srce.hr/clanak/14661>
10. Aralica V (2005). Platonova *Država* u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ideja, stvarnost i cenzura, *Filozofska istraživanja*, 26 (3): 701-729. <https://hrcak.srce.hr/clanak/17182>

11. Architects of Greater Manchester (bez dat.). Richard Barry Parker – Architect. <https://manchestervictorianarchitects.org.uk/architects/richard-barry-parker> (18. kolovoza 2023.)
12. Backović V (2020). *Grad, arhitektura, društvo*. Beograd: Čigoja štampa
13. Badurina M (2022). Mirjana Gross i Eric Hobsbawn: revolucionarni ili *longue durée* povjesničari?, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 54 (1): <https://hrcak.srce.hr/clanak/429264>
14. Banjeglav S (2011). Gandhijev pokret za indijsku nezavisnost kao nenasilna revolucija., *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 3 (3): 80 – 84. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272223>
15. barok (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6003> (14. lipnja 2023.)
16. Barr J (2014). History, Theory & Criticism: Skyscrapers and Skylines: New York and Chicago, 1885–2007, *CTBUH Journal*, (1): 18 – 23. <https://www.jstor.org/stable/24192776>
17. Bašić A (1981). Urbani rast i koncepcija oblikovanja antičkog grčkog grada, *Latina et Graeca*, 1 (18): 27-36. <https://hrcak.srce.hr/223506>
18. Beal S (2010). The Real and Promised Brasília: An Asymmetrical Symbol in 1960s Brazilian Literature, *Hispania*, 93 (1): 1 – 10. <https://www.jstor.org/stable/25703388>
19. Beard M (2015). *SPQR: A History of Ancient Rome*. London: Profile Books
20. Benić Đ (2017). Ekonomska misao u antičkoj Mezopotamiji, *Ekonomska misao i praksa*, 26 (1): 3-24. <https://hrcak.srce.hr/clanak/270623>
21. Benyovsky I (2003). Komunalno reguliranje gradskog prostora u srednjovjekovnom Trogiru, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 21: 29-43. <https://hrcak.srce.hr/clanak/12107>
22. Bergdoll B i Beyer JH (2016). Marcel Breuer: Bauhaus Tradition, Brutalist Invention, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 74 (1): 1 -2, 4 – 38. <https://www.jstor.org/stable/44993840>

23. beton (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7337> (17. kolovoza 2023.)
24. Bharne V (2011). Le Corbusier's Ruin: The Changing Face of Chandigarh's Capitol, *Journal of Architectural Education (1984-)*, 64 (2): 99 – 112. <https://www.jstor.org/stable/41318786>
25. Birringer J (2013). Bauhaus, Constructivism, Performance, *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 35 (2): 39 – 52. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26376130>
26. Bleicken J, Bücking J, Capelle T, Eichhorn W, Faber K-G, Heidrich I, Hinüber OV, Kluge P, Lehmann GA, Narr JK, Opificius R, Pabst K, Scholz G, Trimborn H, Zeeden EW (1990). *Povijest svijeta od početka do danas*. Zagreb: Naprijed
27. Božić F (2017). Revolucija – od utopije do distopije, *Književna smotra : Časopis za svjetsku književnost*, 49 (185(3)): 7 – 15. <https://hrcak.srce.hr/190757>
28. Britannica (2023). George Bernard Shaw. <https://www.britannica.com/biography/George-Bernard-Shaw> (18. kolovoza 2023.)
29. Britannica (2023). Peter Alekseyevich Kropotkin. <https://www.britannica.com/biography/Peter-Alekseyevich-Kropotkin> (29. kolovoza 2023.)
30. Britannica (bez dat.). Chrysler. <https://www.britannica.com/topic/Chrysler> (18. kolovoza 2023.)
31. Britannica (bez dat.). Frédéric Le Play. <https://www.britannica.com/biography/Frederic-Le-Play> (29. kolovoza 2023.)
32. Britannica (bez dat.). Gothic Revival. <https://www.britannica.com/art/Gothic-Revival> (17. kolovoza 2023.)
33. Britannica (bez dat.). Lucio Costa – Brazilian architect. <https://www.britannica.com/biography/Lucio-Costa> (22. kolovoza 2023.)
34. Britannica (bez dat.). Pax Romana. <https://www.britannica.com/event/Pax-Romana> (10. lipnja 2023.)
35. Britannica (bez dat.). Salon d'Automne. <https://www.britannica.com/art/Salon-dAutomne> (18. kolovoza 2023.)

36. Britannica (bez dat.). Sir Edwin Chadwick – British lawyer. <https://www.britannica.com/biography/Edwin-Chadwick> (12. srpnja 2023.)
37. Britannica (bez dat.). zoning. <https://www.britannica.com/money/zoning-land-use> (5. kolovoza 2023.)
38. Brown TL (2019). Racialized Architectural Space: A Critical Understanding of its Production, Perception and Evaluation, *Architecture_MPS*, 15 (3): 1 – 32. <https://doi.org/10.14324/111.444.amps.2019v15i3.001>
39. Butorac M i Šimleša D (2007). ZELENA SRCA GRADOVA Važnost vrtova i perivoja u urbanim područjima, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16 6[92]: 1081 – 1101. <https://hrcak.srce.hr/clanak/30099>
40. Cambridge Dictionary (bez dat.). slum. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/slum> (10. srpnja 2023.)
41. Camp AOD (1987). Fragmenti antičke povijesti, *Latina et Graeca*, 1 (30): 101-104. <https://hrcak.srce.hr/en/clanak/326275>
42. Carvetto E (2007). *Povijest 1. Prapovijest i prve civilizacija*. Zagreb: Europapress holding
43. Carvetto E (2007). *Povijest 1. Prapovijest i prve civilizacija*. Zagreb: Europapress holding
44. Carvetto E (2007). *Povijest 3. Helenizam i Rimsko Carstvo*. Zagreb: Europapress holding
45. Carvetto E (2007). *Povijest 4. Rimsko Carstvo*. Zagreb: Europapress holding
46. Carvetto E (2007). *Povijest 5. Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*. Zagreb: Europapress holding
47. Çelik Z (1992). Le Corbusier, Orientalism, Colonialism, *Assemblage*, (17): 58 – 77. <https://www.jstor.org/stable/3171225>
48. Cepeda J (2012). Nadir Afonso: the Painter (who graduated) Architect From his Collaboration with Le Corbusier and Oscar Niemeyer, to his Works in Chaves and the Abandonment of Architecture. *Docomomo Journal*, 47 (2): 84 – 90. <https://doi.org/10.52200/47.I.S3ZTUXE3>

49. Chaves (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11524> (25. kolovoza 2023.)
50. Cherry GE (1979). The Town Planning Movement and the Late Victorian City, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4 (2): 306-319. <https://www.jstor.org/stable/622041>
51. Clark B (2003). EBENEZER HOWARD AND THE MARRIAGE OF TOWN AND COUNTRY: An Introduction to Howard's »Garden Cities of To-morrow« (Selections), *Organization & Environment*, 16 (1): 87 – 97. <https://www.jstor.org/stable/26161785>
52. Corbusier, L. (2009). Manifest futurističke arhitekture. U: Perović M. R. (ur.), *Antologija teorija arhitekture XX veka*. Beograd: Građevinska knjiga.
53. Crane S (2003). Reviewed Work(s): From Garden City to Green City: The Legacy of Ebenezer Howard by Kermit C. Parsons and David Schuyler: Biopolis: Patrick Geddes and the City of Life by Volker M. Welter, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 62 (4): 530 – 532. <https://www.jstor.org/stable/3592509>
54. Croix HDL (1960). Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy, *The Art Bulletin*, 42 (4): 263-290. <https://www.jstor.org/stable/3047915>
55. Cruz AG (2022). Expression, Exploration, and Intuition in Nadir Afonso's Cities. U: Rodens-Lopez MA, Calvo-Lopez J, Salcedo-Galera M (ur.). *Architectural Graphics: Volume 2 - Graphics for Knowledge and Production*. Florence: University of Florence, 54 – 62
56. Čotić F (2020). Marie-Hélène Parizeau: Od Apokalipse do Antropocena: etički pregledi klimatskih promjena, *Čemu: časopis studenata filozofije*, 16 (27): 230-243. <https://hrcak.srce.hr/255640>
57. Deagan K (2003). Colonial Origins and Colonial Transformations in Spanish America, *Historical Archaeology*, 37 (4): 3-13. <http://www.jstor.com/stable/25617091>
58. Diamond J (2007). *Sva naša oružja: zarazne bolesti, čelik i puške*. Zagreb: Algoritam
59. Dictionary.com (bez dat.). Tenement. <https://www.dictionary.com/browse/tenement> (10. srpnja 2023.)

60. Dowall DE i Monkkonen P (2007). Consequences of the »Plano Piloto«: The Urban Development and Land Markets of Brasília, *Urban Studies*, 44 (10): 1871 – 1887. <https://www.jstor.org/stable/43197541>
61. Dye C (2008). Health and Urban Living, *Science*, 319 (5864): 766 – 769. <https://www.jstor.org/stable/20053313>
62. Elizejske poljane (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17742> (31. kolovoza 2023.)
63. English Heritage (bez dat.). Sir Patrick Abercrombie. <https://www.english-heritage.org.uk/visit/blue-plaques/sir-patrick-abercrombie/> (21. kolovoza 2023.)
64. Ewert UC (2007). Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 32 (4): 222-251. <https://www.jstor.org/stable/20762248>
65. Fabijansko društvo (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18797> (17. kolovoza 2023.)
66. Ferguson N (2012). *Civilizacija: Zapad i ostali*. Zagreb: Profil
67. Filipović S (2009). Staljin – profil diktatora, *Essehist : Časopis studenata povijesti i drugih društveno – humanističkih znanosti*, 1 (1): 5 – 13. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272249>
68. Fishman R (1977). *Urban Utopias in the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*. Cambridge, The MIT Press
69. Fitting P (2002). Urban Planning/Utopian Dreaming: Le Corbusier's Chandigarh Today, *Utopian Studies*, 13 (1): 69 – 93. <https://www.jstor.org/stable/20718410>
70. Forsgren R (2012). The Architecture of Evil, *The New Atlantis*, (36): 44 – 62. <https://www.jstor.org/stable/43152734>
71. Fotsch PM (2001). The Building of a Superhighway Future at the New York World's Fair, *Cultural Critique*, (48): 65 – 97. <https://www.jstor.org/stable/1354397>
72. Franković E (1994). Camillo Sitte — promotor teorije modernog urbanizma, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 37 (1): 147 – 158. <https://hrcak.srce.hr/clanak/226637>

73. Glaeser EL i Sacerdote B (1999). Why is There More Crime in Cities?, *Journal of Political Economy*, 107 (6): 225 – 258. <https://www.jstor.org/stable/10.1086/250109>
74. Goeoeck R (2005). *Sva čuda svijeta: velike znamenitosti iz čitava svijeta od piramida do kozmodroma*. Split: Marjan tisak
75. Grubiša D (2010). Četiri orijentacija u političkoj misli europske renesanse, *Politička misao : časopis za politologiju*, 47 (2): 7-36. <https://hrcak.srce.hr/clanak/94300>
76. Hall P (2014). *Cities of tomorrow : an intellectual history of urban planning and design since 1880*. Chichester, West Sussex, UK : Wiley Blackwell
77. Hamdan G (1962). The Pattern of Medieval Urbanism in the Arab World, *Geography*, 47 (2): 121-134. <https://www.jstor.org/stable/40565373>
78. Heka L (2017). Analiza Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe (u povodu 150. obljetnice Austro-ugarske nagodbe), *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 38 (2): 855 – 880. <https://hrcak.srce.hr/184334>
79. Hipokrat (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25671> (11. srpnja 2023.)
80. History.com (2018). Home Insurance Building. <https://www.history.com/topics/landmarks/home-insurance-building> (17. kolovoza 2023.)
81. Hollister N (2013). History, Theory & Criticism: The History of the European Skyscraper, *CTBUH Journal*, (2): 52 – 55. <https://www.jstor.org/stable/24192604>
82. Holocaust Encyclopedia (bez dat.). Werner Hegemann. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/werner-hegemann> (5. kolovoza 2023.)
83. Huxley, Aldous Leonard (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26760> (20. lipnja 2023.)
84. Ilchenko M (2017). Utopian Spaces: Symbolic Transformation of the »Socialist Cities« under Post-Soviet Conditions. U: Smagacz-Poziemska M, Frysztacki K i Bukowski A (ur.) *Re-Imagining the CITY Municipality and Urbanity Today from a Sociological Perspective*. Krakow: Jagiellonian University Press, 33 – 55

85. Ismail AA (1972). Origin, ideology and physical patterns of Arab urbanization, *Ekistics, CITIES OF THE PAST: ORIGINS OF URBAN SETTLEMENTS IN DIFFERENT CULTURES*, 33 (195): 113-123. <https://www.jstor.org/stable/43617990>
86. Jekaterinburg (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28942> (31. kolovoza 2023.)
87. Jenkins EJ (1999). Utopia, Inc. Czech Culture and Bata Shoe Company Architecture and Garden Cities, *Thresholds*, (18): 60 – 66. <https://www.jstor.org/stable/43876036>
88. Jerković A (2015). Stari grad – primjenjivost Petrićeva koncepta eutopije u suvremenom kontekstu, *Metodički ogledi : časopis za filozofiju odgoja*, 22 (1): 23-39. <https://hrcak.srce.hr/clanak/228273>
89. Jørgensen D (2008). Cooperative Sanitation: Managing Streets and Gutters in Late Medieval England and Scandinavia, *Tehnology and Culture*, 49 (3): 547-567. <https://www.jstor.org/stable/40061427>
90. Kahle D (2004). Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 12 2[28]: 203 – 214. <https://hrcak.srce.hr/clanak/16492>
91. Kain JF (2001). A Tale of Two Cities: Relationships between Urban Form, Car Ownership and Use and Implications for Public Policy, *Journal of Transport Economics and Policy*, 35 (1): 31 – 70. <https://www.jstor.org/stable/20053858>
92. Kale E (1989). Francuska revolucija i novo doba, *Politička misao: časopis za politologiju*, 26 (3): 66-78. <https://hrcak.srce.hr/113513>
93. Kalevski A (1988). Grčka kolonizacija VIII – VI. st. pr. n. e., *Latina et Graeca*, 1 (31): 79-84. <https://hrcak.srce.hr/223713>
94. Kessler S (2002). Religious Freedom in Thomas More's »Utopia«, *The Review of Politics*, 64 (2): 207-229. <https://www.jstor.org/stable/1408764>
95. Kirigin B (2004). Faros, parska naseobina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 96 (1): 9-301. <https://hrcak.srce.hr/clanak/292821>

96. Knoll P (2016). Ideologija moderne arhitekture, *Art bulletin* (66): 5 – 21. <https://hrcak.srce.hr/clanak/295853>
97. Kotkin J (2008). *Povijest grada*. Zagreb: Alfa
98. Kramer EF (2004). The Walter Gropius House Landscape: A Collaboration of Modernism and the Vernacular, *Journal of Architectural Education*, 57 (3): 39 – 47. <https://www.jstor.org/stable/1425779>
99. Kropotkin, Pjotr Aleksejevič (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34185> (29. kolovoza 2023.)
100. Krupp (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34278> (22. kolovoza 2023.)
101. laissez faire, laissez passer (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=35154> (18. kolovoza 2023.)
102. Lane BM (1986). Architects in Power: Politics and Ideology in the Work of Ernst May and Albert Speer, *The Journal of Interdisciplinary History*, 17 (1): 283 – 310. <https://www.jstor.org/stable/204134>
103. Lara FL (2002). One Step Back, Two Steps Forward: The Maneuvering of Brazilian Avant-Garde, *Journal of Architectural Education (1984-)*, 55 (4): 211 – 219. <https://www.jstor.org/stable/1425722>
104. Lara FL (2009). Modernism Made Vernacular: The Brazilian Case, *Journal of Architectural Education (1984-)*, 63 (1): 41 – 50. <https://www.jstor.org/stable/40481001>
105. Lasić L (2010). Židovi u srednjovjekovnoj Dubrovačkoj Republici, *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, 3 (3): 39-48. <https://hrcak.srce.hr/clanak/250870>
106. Lentz C (2001). Review: The Rise of Professional Government: Evidence from Large-Scale Public Works Projects, *Public Administration Review*, 61 (1): 121 – 126. <https://www.jstor.org/stable/977543>

107. London, Jack (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37083> (12. srpnja 2023.)
108. Macionis JJ, Parrillo VN (2012). *Cities and Urban Life*. New York: Pearson
109. Marchand R (1992). The Designers Go to the Fair II: Norman Bel Geddes, The General Motors »Futurama,« and the Visit to the Factory Transformed, *Design Issues*, 8 (2): <https://www.jstor.org/stable/1511638>
110. Margetić L (2007). Srednjovjekovni pojam grada, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 28 (2): 897-904. <https://hrcak.srce.hr/clanak/39782>
111. Markasović V i Tomić D (2017). Kulturni i ritualni aspekti Vučedolske kulture, *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, 8 (8): 29-47. <https://hrcak.srce.hr/clanak/268537>
112. Marković Z (1985). Nekoliko nalaza iz Vinče u Muzeju grada Koprivnice, *The Museum Courier*, 8 (1): 38-40. <https://hrcak.srce.hr/clanak/136789>
113. Martin TR (2000). *Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*. New Haven & London: Yale University Press
114. Massachusetts Institute of Technology (bez dat.). The Legacy of Raymond Unwin. <https://mitpress.mit.edu/9780262210010/the-legacy-of-raymond-unwin/> (18. kolovoza 2023.)
115. Meller HE (1973). Patrick Geddes; An Analysis of His Theory of Civics, 1880-1904, *Victorian Studies*, 16 (3): 219 – 315. <https://www.jstor.org/stable/3826036>
116. Merlin P (1980). The New Town Movement in Europe, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 451: 76 – 85. <https://www.jstor.org/stable/1043162>
117. Merrill JE (2017). High Modernism in Theory and Practice, *Slavic Review*, 76 (2): 428 – 454. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26565089>
118. Meyerson M (1961). Utopian Traditions and the Planning of Cities, *Daedalus*, 90 (1): 180 – 193. <https://www.jstor.org/stable/20026647>

119. Mijočević G (2017). Jacques Le Goff, Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?, TIM press, Zagreb, 2015., 122 str. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, 3. <https://hrcak.srce.hr/187180>
120. Milić B (1995). *Razvoj grada kroz stoljeća 2: srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga
121. Milić B (2006). Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske – 19. stoljeće, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 14 2[32]: 197 – 217. <https://hrcak.srce.hr/clanak/16400>
122. Morrison T (2015). *Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900: Reconstructing their Architecture and Political Philosophy*, Farnham: Ashgate Publishing
123. Morshed A (2002). The Cultural Politics of Aerial Vision: Le Corbusier in Brazil (1929), *Journal of Architectural Education (1984-)*, 55 (4): 201 – 210. <https://www.jstor.org/stable/1425721>
124. Morshed A (2004). The Aesthetics of Ascension in Norman Bel Geddes's Futurama, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 63 (1): 74 – 99. <https://www.jstor.org/stable/4127993>
125. Mukunda G (2020). 'What's Good For GM is Good For America?' – What Should You Do During A Normal Crisis? Forbes, 5. siječanja. <https://www.forbes.com/sites/gautammukunda/2020/06/05/whats-good-for-gm-is-good-for-america-what-should-you-do-during-a-national-crisis/>
126. Mumford L (2008). *Povijest utopija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
127. Munshi I (2000). Patrick Geddes: Sociologist, Environmentalist and Town Planner, *Economic and Political Weekly*, 35 (6): 485 – 491. <https://www.jstor.org/stable/4408911>
128. Musa I (2019). Društvene nejednakosti i siromaštvo, *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 14 (22): 46-69. <https://hrcak.srce.hr/clanak/346668>
129. nacionalizacija (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42694> (20. kolovoza 2023.)

130. Nevell M (2011). Living in the Industrial City: Housing Quality, Land Ownership and the Archaeological Evidence from Industrial Manchester, *International Journal of Historical Archaeology*, 15 (4): 594-606. <http://www.jstor.com/stable/41410902>
131. NN (1936). Housing Conditions, *Monthly Labor Review*, 43 (5): 1178 – 1186. <https://www.jstor.org/stable/41814974>
132. Norwich JJ (2009). *The Great Cities in History*. London: Thames & Hudson
133. Nujić P (2011). Francuska revolucija za vrijeme druge godine Republike, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 3 (3): 32-38. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272202>
134. Nujić P (2012). Osvajanje Novog svijeta: Hernán Cortés i Azteci, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 4 (4): 32-43. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272091>
135. Obadić A (2001). Značaj industrije za gospodarski razvitak, *Ekonomski pregled*, 52 (9-10): 1100 – 1112. <https://hrcak.srce.hr/clanak/45150>
136. Orwell, George (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45636> (20. lipnja 2023.)
137. Overy R. (2005). *Diktatori: Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*. Zagreb: Naklada Ljevak
138. Pavlek B (2017). Herakleja – Heraklov grad?, *Latina et Graeca* 2 (32): 7-56. <https://hrcak.srce.hr/clanak/330274>
139. PBS (bez dat.). Manhattan Skyscrapers. <https://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/manhattan-skyscrapers/> (17. kolovoza 2023.)
140. Peet G (2011). The Origin of the Skyscraper, *CTBUH Journal*, (1): 18 – 23. <https://www.jstor.org/stable/24193146>

141. Pejić L (2009). Odnos totalitarnih režima prema kulturi i urbanom planiranju, *Essehist : Časopis studenata povijesti i drugih društveno – humanističkih znanosti*, 1 (1): 25 – 32. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272252>
142. Platon (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=48642> (20. lipnja 2023.)
143. Powers JF (1979). Frontier Municipal Baths and Social Interaction in Thirteenth-Century Spain, *The American Historical Review*, 84 (3): 649-667. <https://www.jstor.org/stable/1855401>
144. Puljiz V (1997). SAD: liberalizam, filantropija i Rooseveltove socijalne reforme, *Revija za socijalnu politiku*, 4 (1): 55 – 66. <https://hrcak.srce.hr/clanak/47027>
145. Radonić JJ (2017). Faros i pitagorejska načela urbanog planiranja, *Filozofska istraživanja*, 37 (2): 231-237. <https://hrcak.srce.hr/clanak/277087>
146. Rautanen S-L, Luonsi A, Nygård H, Vuorinen HS i Rajala RP (2010). Sanitation, Water and Health, *Environment and History*, 16 (2): 173 – 194. <https://www.jstor.org/stable/20723775>
147. Rothstein E, Muschamp H, Marty ME i Kalanj R (2004). *Utopijske vizije : uz esej Mijene utopijske svijesti Rade Kalanj*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
148. Rubeša J (2016). Iz povijesti vodnog gospodarstva: Cloaca Maxima – uzor modernoj kanalizaciji, *Hrvatske vode*, 24 (98): 295-300. <https://hrcak.srce.hr/clanak/253222>
149. Rudolf D (2014). Lekcije Prvoga svjetskoga rata, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, (20): 105 – 116. <https://hrcak.srce.hr/clanak/199166>
150. Sant'Elia, A. (2009). Manifest futurističke arhitekture. U: Perović M. R. (ur.), *Antologija teorija arhitekture XX veka*. Beograd: Građevinska knjiga.
151. Searing H (2004). Reviewed Work(s): Art Nouveau, 1890-1914 by Paul Greenhalgh: Art Deco, 1910-1939 by Charlotte Benton, Tim Benton and Ghislaine Wood, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 63 (1): 114 – 116. <https://www.jstor.org/stable/4128001>
152. Seferagić D (1975). Suburbane perspektive, *Revija za sociologiju*, 5 (4): 26 – 35. <https://hrcak.srce.hr/clanak/230361>

153. Sellers C, May H, Mcmillen NR (1996). *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb: *Barbat*
154. Senković Ž (2005). Polis i religija, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 60 (2): 151-160. <https://hrcak.srce.hr/1100>
155. Smith J (2000). Urban elites c. 1830-1930 and urban history, *Urban History*, 27 (2): 255 – 275. <https://www.jstor.org/stable/44613145>
156. Smith J (2008). 'Work Collectively and Live Individually': The Bata Housing Estate at East Tilbury, *Twentieth Century Architecture*, (9): 52 – 68. <https://www.jstor.org/stable/41859736>
157. socijalna država (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56927> (17. kolovoza 2023.)
158. Soluri J (2011). Empire's Footprint: The Ecological Dimensions of a Consumers' Republic, *OAH Magazine of History*, 25 (4): 15 – 20. <https://www.jstor.org/stable/23209952>
159. Sprague TS (2015). Products of Place: The Era of Reinforced-Concrete Skyscrapers in Seattle, 1921-1931, *The Pacific Northwest Quarterly*, 106 (3): 107 – 119. <https://www.jstor.org/stable/44790702>
160. Sršen D (2017). Prošlost i budućnost indijsko-pakistanskih odnosa, *Mali Levijatan: studentski časopis za politologiju*, 4 (1): 107 – 120. <https://hrcak.srce.hr/clanak/275740>
161. staljinizam (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57725> (31. kolovoza 2023.)
162. Statistisches Bundesamt (bez dat.). Urban population set to increase by almost 700 million by 2030. <https://www.destatis.de/EN/Themes/Countries-Regions/International-Statistics/Data-Topic/Population-Labour-Social-Issues/DemographyMigration/UrbanPopulation.html> (18. svibanj 2023.)
163. Stierli M (2013). Building No Place: Oscar Niemeyer and the Utopias of Brasília, *Journal of Architectural Education (1984-)*, 67 (1): 8 – 16. <https://www.jstor.org/stable/42569993>
164. Supek R (1987). Grad po mjeri čovjeka, *Revija za sociologiju*, 18 (3-4): 125 – 127. <https://hrcak.srce.hr/155724>

165. Šerman K (2009). Utjecaj Bauhauasa na hrvatsku međuratnu arhitekturu, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 17 2[38]: 328 – 334. <https://hrcak.srce.hr/clanak/70192>
166. The World Bank (2023). Urban Development. <https://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment/overview> (18. svibnja 2023.)
167. Thorndike L (1928). Sanitation, Baths, and Street-Cleaning in the Middle Ages and Renaissance, *The University of Chicago Press on behalf of the Medieval Academy of Maerica*, 3 (2): 192-203. <https://www.jstor.org/stable/2848055>
168. Tot D (2017). Alžirski rat za neovisnost (1954. – 1962.), *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, 8 (8): 223 – 232. <https://hrcak.srce.hr/clanak/268548>
169. Trojedna kraljevina (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62423> (2. 8. 2023.)
170. Udovički – Selb D (2015). Reinventing Paris: The Competitions for the 1937 Paris International Exposition, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 74 (2): 179 – 200. <https://www.jstor.org/stable/10.1525/jsah.2015.74.2.179>
171. Universidad de Porto (bez dat.) About U.Porto – The Faculties. <https://www.up.pt/portal/en/explore/about-uporto/the-faculties/> (25. kolovoza 2023.)
172. urbanizam (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63320> (4. kolovoza 2023.)
173. utopijski socijalizam (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63514> (20. lipnja 2023.)
174. Viličić M (2000). Arhitekt i njegov nacrt u starom vijeku, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 8 2[20]: 121 – 136. <https://hrcak.srce.hr/clanak/37797>
175. Vrcan S (2005). Suvremeni prijepori oko sociologije Ulrich Beck, Zygmunt Bauman i Ernest Geller, *Revija za sociologiju*, 36 (3 – 4): 157 – 169. <https://hrcak.srce.hr/4482>

176. Vujatović Z (2011). Neolitska revolucija, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 3 (3): 2-6. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272183>
177. Vujatović Z (2011). Neolitska revolucija, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 3 (3): 2-6. <https://hrcak.srce.hr/clanak/272183>
178. Wells CW (2007). The Road to the Model T: Culture, Road Conditions, and Innovation at the Dawn of the American Motor Age, *Technology and Culture*, 48 (3): 497 – 523. <https://www.jstor.org/stable/40061274>
179. Welter VM (2009). The 1925 Master Plan for Tel-Aviv by Patrick Geddes, *Israel Studies*, 14 (3): 94 – 119. <https://www.jstor.org/stable/30245874>
180. Wiebenson D (1960). Utopian Aspects of Tony Garnier's Cité Industrielle, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 19 (1): 16 – 24. <https://www.jstor.org/stable/987962>
181. Wilson P (2017). Baldness and Modernism, *AA Files*, (74): 3 – 16. <https://www.jstor.org/stable/44252541>
182. Woloszanski B (2013). *To okrutno stoljeće: Kako su se zaista odvijali događaji koji su obilježili povijest*. Zagreb: Profil knjiga
183. Zgurić B (2014). Fenomenologija prosvjeda, *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 5 (17): 73 – 76. <https://hrcak.srce.hr/clanak/210302>
184. Ziolkowski JM (2018). *The Juggler of Notre Dame and the Medievalizing of Modernity*, Cambridge: Open Book Publishers
185. Zlín (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=67315>, (26. kolovoza 2023.)
186. Zlín Architecture Manual (bez dat.). František Lýdie Gahura – Architects. <https://zam.zlin.eu/en/architect/4-frantisek-lydie-gahura> (26. kolovoza 2023.)
187. Zucker P (1955). Space and Movement in High Baroque City Planning, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 14 (1): 8-13. <https://www.jstor.org/stable/987716>
188. Žunec O (1989). Minojska Kreta i Platonova legenda o Atlantidi, *Latina et Graeca*, 1 (33): 9-16. <https://hrcak.srce.hr/clanak/326312>

11. Popis prilog

Prilog 1. Alchetron (2022). Hippodamus of Miletus. <https://alchetron.com/Hippodamus-of-Miletus> (3. rujna 2023.)

Prilog 2. Archi/maps (2011). Tony Garnier's sketch for his Cité Industrielle, 1917. <https://archimaps.tumblr.com/post/7539129658/tony-garniers-sketch-for-his-cit%C3%A9-industrielle> (3. rujna 2023.)

Prilog 3. Hall P (2014). *Cities of tomorrow : an intellectual history of urban planning and design since 1880*. Chichester, West Sussex, UK : Wiley Blackwell

Prilog 4. Jenkins EJ (1999). Utopia, Inc. Czech Culture and Bata Shoe Company Architecture and Garden Cities, *Thresholds*, (18): 60 – 66. <https://www.jstor.org/stable/43876036>

Prilog 5. Welter VM (2009). The 1925 Master Plan for Tel-Aviv by Patrick Geddes, *Israel Studies*, 14 (3): 94 – 119. <https://www.jstor.org/stable/30245874>

Prilog 6. Prilog 3. Hall P (2014). *Cities of tomorrow : an intellectual history of urban planning and design since 1880*. Chichester, West Sussex, UK : Wiley Blackwell,

Prilog 7. Architectuul (bez dat.). Plan Voisin. <https://architectuul.com/architecture/plan-voisin>

Prilog 8. Saade N (2019). *PLAN OBUS ALGER*. Institute for advanced architecture of Catalonia. <https://www.iaacblog.com/programs/plan-obus-alger/> (3. rujna 2023.)

Prilog 9. Boston Rare Maps (2021). 1951 le Corbusier design for the new Punjabi capital at Chandigarh. <https://bostonraremaps.com/inventory/le-corbusier-punjab-capital-chandigarh-1951/> (3. rujna 2023.)

Prilog 10. Macedo DM i Ficher S (2013). *BRASILIA – Preservation of a Modernist City*. The Getty Conservation Institute. https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/28_1/brasilvia.html (3. rujna 2023).

Prilog 11. Cepeda J (2012). Nadir Afonso: the Painter (who graduated) Architect From his Collaboration with Le Corbusier and Oscar Niemeyer, to his Works in Chaves and the

Abandonment of Architecture. *Docomomo Journal*, 47 (2): 84 – 90.
<https://doi.org/10.52200/47.I.S3ZTUXE3>

Prilog 12. Fotsch PM (2001). The Building of a Superhighway Future at the New York World's Fair, *Cultural Critique*, (48): 65 – 97. <https://www.jstor.org/stable/1354397>